MATICSÁK SÁNDOR

Finnugor etimológiai szótárak

This paper surveys the existing etymological dictionaries of the Finno-Ugric languages. The first general etymological dictionaries were Budenz (1873–1881) and Donner (1874–1888); these were followed, after a long gap, by Collinder (1955). The dictionary that presents the Finno-Ugric elements of the Hungarian vocabulary (which I nevertheless list as a general etymological dictionary) was published between 1967 and 1981. The Uralisches Etymologisches Wörterbuch, which is widely used now as a standard reference work, appeared between 1986 and 1988.

The dictionary by Czuczor and Fogarasi (1862–1874), which does not come up to the standards of scientific etymology, the excellent but stunted Gombocz and Melich (1914–1944) and the popularising Bárczi (1941) were followed by the first really useful Hungarian dictionary called Historical-Etymological dictionary of the Hungarian Language (1967–1976). An updated German version of this dictionary was published between 1993–1997. The latest Hungarian dictionary to date is Zaicz (2006). For Finnish the standard reference is Suomen kielen etymologinen sanakirja (1955–1981) and the more recent Sumen sanojen alkuperä (1992–2000); for Estonian, Mägiste's dictionary and the recently published new etymological dictionary are to be mentioned.

The number and quality of the dictionaries of the smaller Finno-Ugric languages is uneven. Of the major works, Steinitz's Ostiak dictionary, Lytkin and Gulyaev's Zyryen dictionary and Bereczki and Agyagási's Cheremis dictionary are serious scientific achievements.

Keywords: Finno-Ugric languages, etymological dictionaries.

1. A kezdetek. A finnugor történeti-összehasonlító nyelvészet hőskorának két legnagyobb alakja Sajnovics János (1733–1785) és Gyarmathi Sámuel (1751–1830) volt. Sajnovics csillagász, jezsuita szerzetes volt, akit a kor neves csillagásza, Hell Miksa [Max Hell] vitt magával Észak-Norvégiába 1769-ben, amikor a Vénusz elhaladt a Nap előtt, lehetőséget teremtve ezáltal fontos asztronómiai mérésekre. Sajnovics itt a magyarok és a lappok rokonságát kutatta, majd féléves koppenhágai tartózkodása alatt megírta fő művét (Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse [Bizonyítás. A magyar és lapp nyelv azonos]). Ebben 150 magyar–lapp szóegyezést mutat be, ezek közül 114 tőszó, a többi származék. Zaicz Gábor számításai szerint a helyes etimológiák száma 33, pl. *ad*, *éj*, *él*, *fagy*, *fészek*, *jég*, *mony*, *nyel*, *száj*, *szarv*, *szem*, *tud*, *vaj*, *váll* (Zaicz 1970: 247–248; vö. továbbá Zsirai 1952, Lakó 1973: 114–140).

Nyelvtudományi Közlemények 109. 33–68.

Az orvosi végzettségű Gyarmathi (aki már korábban is beleásta magát a nyelvészetbe, erről tanúskodik a latin mintáktól már elszakadó Okoskodva tanító Magyar Nyelvmestere) sokáig nyelvünk keleti rokonságát vallotta, de göttingeni tanulmányútján Schlözer hatására megbizonyosodott a finnugor eredetről. Itt, a kor kimagasló szellemi műhelyében írta meg Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata [A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel] c. művét – felismerve azt, hogy a rokonság igazolásához nem elegendő két nyelvet összevetni. Munkájában a magyar, lapp, finn, észt és a többi kisebb finnugor nyelv rokonságát is bizonyítja, egyedül a csuvas megítélésében tévedett. Szóegyeztetéseiről Zsirai (1948–1950: 114–115) a következőket írja: „Lapp–magyar egyeztetései számra nézve sokszorosan felülmúlják Sajnovicsét; az észt–magyar rész is meglepően terjedelmes… A szóegyeztetések közt rengeteg a valószínűtlen, sőt a nyilvánvalóan hibás példa… Tárgyilagosan el kell azonban ismernünk, hogy ma is helyesnek tartott finnugor etimológiánknak tekintélyes százalékát Gyarmathi állította fel először, s hibái többnyire a hangmegfelelések szabályosságának fel nem ismeréséből erednek.” (Gyarmathi munkásságáról l. még pl. Zsirai 1952, Gulya 1978.)

Sajnos, Sajnovics és Gyarmathi fogadtatása Magyarországon nem bizonyult pozitívnak. Itt talán elég, ha Barcsay Ábrahám elhíresült versét idézzük: „Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket, Ki Lapponiából hurcolja nyelvünket!” (a kérdéskörről részletesen l. Domokos 1990: 45–102). A „halzsíros atyafiságot” elutasító kedvezőtlen légkör – a reformkornak a romantika lázában égő, a dicső múlt felé forduló korszellemével erősítve –, a dilettánsok és fantaszták országlása sok-sok évtizedre visszavetette nyelvünk eredetének tudományos kutatását, s csak a 19. század közepén indult gyors fejlődésnek a magyarországi történeti-összehasonlító nyelvészet, elsősorban Hunfalvy Pál és Budenz József révén, akik az ún. „ugor–török háborúban” végérvényesen igazolták a török eredetet valló Vámbéry Árminnal szemben nyelvünk finnugor származását.

2. A Magyar–ugor összehasonlító szótár. Hazánkban a 19. század második felének legjelentősebb finnugor nyelvésze (az egyébként német származású) Budenz József (1836–1892) volt. Életműve páratlanul gazdag: ő volt a budapesti egyetemen 1872-ben létesített urál-altaji tanszék első professzora, 1879-től ő szerkesztette a Nyelvtudományi Közleményeket, iskolateremtő munkássága legendás; s mindezek mellett számos korszakos művet is írt a finnugor nyelvek összehasonlító alaktanáról, de foglalkozott a mordvinnal, cseremisszel, szamojéddal is, írt finn és csuvas nyelvtant, tanulmányokat készített a magyar igekötőkről stb. (munkásságáról l. pl. Munkácsi 1896, Zsirai 1937/1994: 529–541, Hajdú–Domokos 1978: 14–15, Kálmán 1978a, Kiss 1978: 48–50, Lakó 1980, Zaicz 1991a). Jelen kötet témáját szem előtt tartva most fő művéről, a finnugor nyelvek első etimológiai szótáráról szólok.

Az 1873 és 1881 között öt füzetben megjelent mű a Magyar–ugor összehasonlító szótár (MUSz) nevet viseli (az ugor ebben az időben finnugort jelentett). Zsirai (1937/1994: 537) szavait idézve a mű „a modern finnugor összehasonlító nyelvészet gránittalapzata, a magyar tudományosság büszkesége", amelyet az akadémia már 1879-ben nagydíjjal tüntetett ki. A szótár 996 szócikkének jelentős része ma is helytálló. Kálmán Béla számításai szerint (1978a: 141) a Magyar szókészlet finnugor elemei c. szótár első kötetének (A–Gy) 204 etimológiájából 156 már megtalálható Budenz művében is (ez 76%)! „Szinte megdöbbentő, hogy olyan sovány és gyarló nyelvi anyag alapján, ami Budenz rendelkezésére állt, milyen határozott biztonsággal tudta kiválogatni a finnugor szófejtések megdönthetetlen és vitathatatlan törzsanyagát" – írja róla Kálmán Béla (1978a: 139).

A szótár felépítése a következő: a magyar címszó után az igék infinitivusa, egy-két igekötős alakja, az alapszóból képzett alakok; névszók esetén az accusativus, néhol a melléknévi forma és szókapcsolatok állnak, pl. *hagy* (*hagyni*, *elhagy*, *kihagy*, *meghagy*), *hang* (acc. *hango-t*, *emberi hang*, *madár hangja*, *hangos*). A magyar címszavaknak Budenz megadja a latin és/vagy német jelentését. Mindezt a rokon nyelvek adatai követik, bőséges nyelvjárási adatokkal. A szócikkeket szöveges, magyarázó egység zárja, ebben a szerző részletesen, sok példát felhozva magyarázza a rokon szavak összetartozását. Budenz újítása (ami sokáig követők nélkül maradt), hogy igyekszik megadni a finnugor alapalakot is. A szótár annyiban nehezen használható, hogy sajátos, „nyelvészeti" betűrendet követ (k, g, h, j, gy, t, d, sz, z, s, zs, cs, c, n, ny, p, b, f, v, m, r, l; a, e, i, o, ö, u, ü), de ezt kissé enyhíti a kötet végén található szómutató, amelyben a magyar, vogul, osztják, zürjén-votják, lapp, finn, mordvin és cseremisz szavak sorakoznak.

Mikko Korhonen (1987–1988: 112) ekképp értékeli Budenz szótárát: „Tudományágunk történetét tekintve azonban talán nem is az a fontos, hogy mennyi állta ki az idő próbáját ezek közül az eredeztetések közül, hanem az, hogy Budenz összehasonlító finnugor szótára egyáltalán megszületett. Erre alapulhatott később minden finnugor etimológiai kutatás… Minduntalan hangsúlyoznunk kell, hogy Budenz szótára döntő tényezőként hatott az elkövetkező évtizedek finnugrisztikai kutatásának egészére." (L. még Zaicz 1991b.)

3. Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen. Finnországban a nyelvrokonság eszméje sokkal zökkenőmentesebben vált elfogadott, egyeduralkodó eszmévé. Őket nem zavarta a „halszagú rokonság", nem szégyellték sem közeli, sem távolabbi rokonaik szegénységét (a sajátjukat sem), de nem estek hasra a dicső magyarok előtt sem. A finnek mindig is megbecsülték a múltjukat, ennek ékes példája az Elias Lönnrot által összeállított, és első változatában 1835-ben kiadott Kalevala fogadtatása (és mai napig dicsőséges utóélete).

A finn nyelvet és szellemet középpontba állító fennofil mozgalom – melynek lényegét legjobban talán Ivar Arwidsson fogalmazta meg: „Svédek nem vagyunk, oroszok nem akarunk lenni, nekünk finneknek kell lennünk!" – kiemelt szerepet tulajdonított a finn nép és nyelv őstörténetének. A finnugor eszme elterjesztésében úttörő szerepet játszott a fiatalon elhunyt Matias Aleksanteri Castrén (1813–1852), aki szibériai gyűjtőútjai során nemcsak a zürjénekről és az osztjákokról szerzett rengeteg információt, hanem tudományos módszerekkel igazolta a finnugor és a szamojéd nyelvek összetartozását. (Jellemző párhuzam, hogy míg őt hazatérése után szinte hősként tisztelték és tanszéket hoztak létre neki, addig hazánkban az ugyancsak tragikus véget ért Reguly Antal (1819–1858) gyűjtése visszhang és komoly elismerés nélkül maradt.)

Castrén mellett elsősorban Ahlqvist, Genetz és Donner nevét kell megemlítenünk. August Ahlqvist (1826–1889) több finnugor nyelvvel (észt, vót, vepsze, mordvin, vogul, osztják) is foglalkozott. Arvid Genetz (1848–1915) először a finnségi nyelvek, majd a távolabbi rokonok (kolai lapp, cseremisz és permi nyelvek) történetét kutatta.

A 19. század vége finnországi nyelvészetének vezéralakja Otto Donner (1835–1909) volt (életéről l. Korhonen 1986: 98–105), aki a mai napig létező és nagy tekintélynek örvendő Finnugor Társaság létrehozása (1883) mellett két jelentős munkájával is beírta magát a finnugrisztika történetébe. Az egyik a Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen c. műve volt, amelyben a nyelvcsaládunk szétválását és belső viszonyait vázolta fel, a másik pedig a Budenzével szinte egyidőben megjelent történeti-összehasonlító szótára, a Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen (1874–1888) volt.

A kortársak és utókor egybehangzó véleménye szerint Donner szótára alulmarad Budenzével szemben. Ennek oka elsősorban az, hogy Donner – lévén eredetileg a szanszkrit és az összehasonlító indoeurópai nyelvészet tanára – „eredendő hibája az indogermán szófejtő irodalomból helytelenül átplántált gyökeréssés, amely hellyel-közzel pompás észrevételekhez segíti ugyan, de sokkal többször, szinte lépten-nyomon veszélyes ingoványokra csábítja" (Zsirai 1937/1994: 547). Donner sokszor leválasztotta a tőséghangzókat és a képzőket, s a puszta töveket próbálta megfeleltetni más rokon nyelvek adatainak.

A szótár finn címszavakra épül (ha az nincs, észt vagy magyar a címszó), a jelentéseket Donner németül adja meg. A betűrend (k, j, t, s, h, n, r, l) nehezen fejthető fel, viszont nincs szómutató. A magyarázó szöveg lényegesen kevesebb, mint Budenz szótárában, sokszor csak a puszta nyelvi adatok sorjáznak egymás után. A magyar szavak átírása a fonetikus írás jeleinek használata miatt meghökkentő, pl. *ūj* 'új', *ńīr* 'nyír', *kēz* 'kéz' (de: *käzät*), *äpä* 'epe', *čillog*, *šürög*. Egészen félrevezető pl. a *szakad* ige szócsaládja: *sak-a-dni*, *sak*, *sak-a-s*, *sak-ga-t-ni*, *sak-a-sta-ni*, *säg-ni* (azaz *szakadni*, *szak*, *szakasz*, *szaggatni*, *szakasztani*, *szegni*).

4. Fenno-Ugric Vocabulary. A finnugor szakma Budenz és Donner szintézisének megjelenése után közel hét évtizedet volt kénytelen várni a következő etimológiai szótárra. A finnugor nyelvtudomány szekere közben persze haladt előre: Finnországban jól kikövezett úton suhant, hazánkban pedig szép lassan döcögött. Északi rokonaink rengeteg gyűjtőutat szerveztek, és ennek eredménye számos szótár és a finnugrisztikát modern tudománnyá lendítő monográfia lett. Magyarországon Munkácsi Bernát és követői (Szinnyei József, Fokos-Fuchs Dávid, Beke Ödön stb.) a századfordulón és a 20. sz. első évtizedeiben rendkívül sokat és magas színvonalon alkottak, de a két világháború között, nem elválaszthatóan az országban uralkodó múltbanéző, turánista ideológiától, e tudományterület szekere kátyúba jutott, s a munka csak az 1950-es évektől kezdve kapott ismét erőre.

Az új etimológiai szótár egy harmadik országbeli szerző, a svéd Björn Collinder (1894–1983) nevéhez fűződik. Collinder 1933 és 1961 között az uppsalai egyetem professzora volt, fő kutatási területe a lapp volt, de általános nyelvészeti munkái is értékesek, sőt, a Kalevalát is átültette svédre 1949-ben. Legmaradandóbb munkái az angol nyelven publikált szintézisek, a Survey of the Uralic Languages (1957), a Comparative Grammar of the Uralic Languages (1960) és a mi szempontunkból legfontosabb, a Fenno-Ugric Vocabulary (FUV, 1955).

A mintegy ezer etimológiát tartalmazó szótár anyaga három részre oszlik. Az elsőbe a szerző az uráli (470 szó), a másodikba a finnugor eredetű szavakat sorolja (kb. 500 szó, itt találhatjuk az ugor, permi stb. szavakat is), a harmadik pedig az alapnyelv indoeurópai (indoiráni) jövevényszavait (66 adat) tartalmazza. Ezt kiegészítésként 72 olyan uráli/finnugor eredetű szó követi, amelyeknek megfelelői lehetnek az altaji nyelvekben is.

A szótár szerkezete, a címszavak megadása első pillantásra meglepő. A címszó voltaképpen bármilyen nyelvű lehet, alapvetően finn, ha az nincs, akkor finnségi, ha az nincs, akkor lapp, ha az nincs, akkor mordvin, ha az nincs, akkor cseremisz, és így tovább a magyarig. Így állhat egymás után a fi. *aamu* 'reggel', md. *ača* 'gyerek', lp. *ačče* 'apa', fi. *ahkio* 'lapp szán', fi. *aivot* 'agy', fi. *ala* 'terület', m. *ángy*, fi. *anoppi* 'anyós', vj. *ar* 'év', m. *ár* stb. Ezt a kaotikus helyzetet némiképp enyhíti a kötet végi soknyelvű szómutató.

Collinder e művében nem közölt rekonstruált alapnyelvi alakokat, de a Comparative Grammar of the Uralic Languages 405–415. oldalain publikált egy olyan listát, amelyben a FUV-beli címszó után megadta az általa rekonstruált alapnyelvi alakot.

Habár Lakó György véleménye szerint (1957b) a szótár etimológiái alapvetően helytállóak, a mintegy 400 magyar adatban alig van vitás pont, de a szótár, hiánypótló jellege ellenére sem tudott igazán megkerülhetetlen alapművé válni. Ennek legalább három oka lehetett: az angol nyelvű kötetet Magyarországon nehezen lehetett beszerezni, Finnországban ezzel egy időben jelent meg a finn etimológiai szótár első kötete, s mindezek mellett a finnugor nyelvészek számára

furcsa, egyszerűsített hangjelölés borzolta a kedélyeket (viszont ez a célközönség – egyetemi hallgatók, nem finnugor nyelvészek – munkáját nagymértékben megkönnyítette). A hangjelölés a finnugrisztika egyik sarkalatos kérdése. Az E. N. Setälä és K. B. Wiklund által még a 20. század elején kidolgozott transzkripciós rendszer nagyon sokáig érvényben volt. A végletekig pontos hangjelölés nemcsak a nyomdászok idegeit kezdte ki, de még a képzett nyelvészek sem tudták könnyen használni, nem beszélve az ún. művelt nagyközönségről (ennek a hangjelölésnek ékes példája Karjalainen osztják és Lagercrantz lapp szótára).

Collinder egyszerűsített hangjelölése azonban néhol túlságosan is egyszerű. Gond van a magánhangzók hosszúságának jelölésével, és furcsa, hogy a magyar és finn szavak érthető át nem írása mellett változatlanul, a Nielsen-féle formában közli a norvéglapp alakokat, viszont átírja a többi finnugor nyelv adatait (Peltola 1958: 224–225). Ezt a transzkripciót sokan nem tudták elfogadni; elsősorban a neves finn nyelvész, Erkki Itkonen bírálatát váltotta ki. (A szótárról l. még Joki 1956.) – Meg kell azonban jegyezni, hogy az UEW munkálatai során a szerkesztők igen sokat profitáltak Collinder szótárából és összehasonlító nyelvészeti szintéziséből.

5. A magyar szókészlet finnugor elemei. Collinder szótárát a magyar tudósok kutatásának szintézise (1967–1981) követte, Lakó György (1908–1996) főszerkesztői és Rédei Károly szerkesztői irányításával, Erdélyi István, Gulya János, K. Sal Éva és Vértes Edit részvételével. Hasonló szótárak már korábban is készültek: Gombocz Zoltán és Melich János Magyar etymologiai szótára (1914–1944) azonban csak a G betűig jutott, Bárczi Géza Magyar szófejtő szótára (1941) pedig nem gyökeresedett meg a finnugrisztikában (ezeket l. a 7. pontban). Azért is hiánypótló ez a mű, mert a Collinder-szótár egyrészt kis terjedelmű, másrészt külföldi, idegen nyelvű kiadvány, harmadrészt pedig nem magyar központú anyagot tartalmaz, hasonlóan az 1955 és 1981 között napvilágot látott finn etimológiai szótárhoz (l. a 8. pontban).

Ez a szótár végső soron a magyar etimológiai szótárak közé tartozik, de mégis az általános etimológiai művek közé soroltam, mert egyrészt a magyar nyelvnek csak egy bizonyos szórétegével foglalkozik, másrészt a közreadott általános finnugor etimológiai ismeretek jócskán túlmutatnak a szűkebb besoroláson.

A magyar szókészlet finnugor elemei (MSzFE) többet ad, mint a címe sugallja, ugyanis nemcsak finnugor, hanem szamojéd etimológiákat is jócskán tartalmaz, valójában tehát urálinak kellene hívni, de a szerkesztők – vállalva a logikai ellentmondást – mégiscsak maradtak a nagyközönség számára ismertebb finnugor elnevezésnél.

Bereczki Gábor (1968: 449) így méltatja a szótárt: „Ha kezünkbe vesszük a külsőre is igen tetszetős kötetet, a futólagos ismerkedés is meggyőz bennünket arról, hogy a hazai finnugor nyelvtudomány impozáns eredménye ez a mű,

amely méltán tarthat számot széleskörű nemzetközi figyelemre és elismerésre. Hiszen ilyen sok szempontú, részletes, nemcsak az egyes szavak, de a hozzájuk fűződő nemzetközi etimológiai irodalom történetét is kritikusan tárgyaló munka nem látott még eddig napvilágot. Aligha szükséges részletezni, hogy egy ilyen mű, amely szintetizálja az utóbbi évszázad finnugor etimológiai kutatásait, mekkora jelentőségű szaktudományunk további fejlődése szempontjából, de ugyanakkor nélkülözhetetlen forrásmunka a rokon finnugor tudományágak művelői számára is."

A szótár egyik legfőbb erénye a világos, átlátható szerkesztésmód, aminek eredményeképp még a nem finnugrista szakember is könnyedén tudja használni. A kisebb finnugor nyelvek adatait egyszerűsített – de Collinderrel ellentétben a szakemberek számára elfogadott – átírással adják meg. A magyar címszavak német jelentése a külföldiek munkáját könnyíti meg. A szóalakok első előfordulása fontos nyelvtörténeti adalékokkal szolgál (ne feledjük, a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára is ez idő tájt jelent meg). A szerkesztők sok új etimológiát alkottak. Ez a szótár is megadja a kikövetkeztetett uráli/finnugor/ugor alapnyelvi alakokat (bár az nem derül ki, ezek önálló kutatások eredményei-e, s ha igen, kié, kiké). Szólnak az esetleges távolabbi, más nyelvcsaládokkal való feltételezett kapcsolatokról is.

Szintén jól fogadta a szakma az egyes etimológiák minősítésében megmutatkozó tudósi habitus kifejezését: a szótár nem megfellebbezhetetlen kinyilatkoztatásokat tartalmaz egy-egy szó eredetéről, hanem – Bereczki számításai szerint mintegy egyharmadnyi arányban – vitatott eredetűnek/egyeztethetőnek/talán egyeztethetőnek minősíti a magyar szavakat. A finn etimológiai szótárral (SKES) ellentétben a szerkesztők itt – fenntartással, kritikával ugyan, de – felvesznek hangutánzó és hangulatfestő szavakat is.

A szótár néhány elavult (de a nyelvtörténetben nagyon fontos szerepet betöltő) szót is tartalmaz, mint pl. *jó* 'folyó', *ügy* 'patak, folyó' (sőt, felveszi a számnevekben előforduló 'tíz' jelentésű *-van/-ven* elemet is).

Nem minősítik régiesnek, de sokan valószínűleg nem tudnák azonnal megmondani, mit is jelent a *horhó* 'mély hegyi út, szakadékos hegyoldalba vájódott, vízmosta meredek út', a *malát* 'füzes, cserjés, bokros hely', a *szirony* 'olvadás után megfagyott fölszíne a hónak' vagy éppen a *szupojkó* 'hirtelen elvékonyodó, száraztestű' stb.

A szótárt lapozgatva felsejlik előttünk a régvolt korok finnugor (ősmagyar) emberének életmódja, a 697 címszavas szókincs alapján körvonalazódik a társas viszonyok képe, megtudjuk, milyen lehetett őseink lakókörnyezete, növény- és állatvilága, társadalmi berendezkedése.

Összességében ez a magas színvonalú szótár méltán vált az etimológusok nélkülözhetetlen segédeszközévé. (A szótárról részletesen: Jokinen 1968, Bereczki 1968, 1972, 1979, T. Itkonen 1973: 161–166.)

6. Uralisches etymologisches Wörterbuch. Bereczki Gábor A magyar szókészlet finnugor elemei méltatását e szavakkal fejezte be: „A több évtizedes munkával elkészült MSzFE az adatok és értékelések olyan hatalmas tárát tartalmazza, hogy hosszú időn keresztül nélkülözhetetlen segítője és serkentője lesz ezeknek a kutatásoknak" (Bereczki 1979: 186). Talán ő sem gondolta, hogy e méltán dicsért szótárt viszonylag rövid idő alatt felváltja az uráli etimológiai kutatások eddigi csúcsműve, az Uralisches etymologisches Wörterbuch (UEW, 1986–1988), amelynek szerkesztési munkálatai már 1969-ben megindultak. A szótár szintén magyar nyelvészek munkája: Rédei Károly (1932–2008) főszerkesztése mellett a jelen és a közelmúlt olyan kitűnő tudósai bábáskodtak megszületésénél, mint Bakró-Nagy Marianne, Csúcs Sándor, Honti László, K. Sal Éva és az azóta már elhunyt Erdélyi István, Korenchy Éva és Vértes Edit.

A szótár eredetileg füzetekben, „Lieferung"-okban jelent meg. Az első öt füzetből összeállt első kötet az uráli és a finnugor etimológiákat tartalmazza, a 6. és 7. füzet alkotta második kötet a finn–permi, finn–volgai és ugor anyagot öleli fel, a harmadik kötet pedig a nélkülözhetetlen szómutató.

Az etimológiai szótárak egyik sarkalatos kérdése a hangjelölés. Az UEW 20 alapnyelvi mássalhangzóval számol (*p*, *t*, *k*, *w*, *s*, *š*, *ś*, *δ*, *δ́*, *j*, *γ*, *č*, *ć*, *l*, *r*, *ŕ*, *m*, *n*, *ń*, *η*), a magánhangzók sorában pedig az *u*, *o*, *a*, *ę*, *?ü*, *i*, *e*, *ä* hangokat valószínűsíti (de nem zárja ki az *ō* és *ē* meglétét sem). A finn, magyar és észt esetében értelemszerűen az irodalmi nyelvi alakokkal dolgoznak, a kisebb nyelvek adatainak megadásakor pedig alapvetően az 1973-ban közreadott egyszerűsített transzkripciós elveket alkalmazzák (amely a Castrenianumin toimitteita 7. kötetében jelent meg Lauri Posti és Terho Itkonen szerkesztésében).

Csúcs Sándor számításai szerint a szótár első kötete 1185 uráli/finnugor eredetű szócikket tartalmaz, a második részben 534 finn-permi/finn-volgai és 157 ugor minősítésű etimológia szerepel. Mikola Tibor (1991: 208) statisztikája alapján az egyértelműen minősített szavak közül 419 uráli (ebből 284 biztos), 611 (417) finnugor. Mindezen számadatok is jól mutatják, hogy e nagyszabású vállalkozás gyakorlatilag a teljes alapnyelvi szókincset igyekszik rekonstruálni. (A szótár hangstatisztikai vizsgálatait l. Csúcs et al. 1991.)

A szerzők a rekonstrukciók során – hasonlóan az MSzFE szerkesztési elveihez – gyakran bizonytalannak minősítik a kérdéses etimológiákat, továbbgondolásra serkentve a kutatókat. Elég sok, mintegy 430 szó tartozik e kategóriába.

A szócikkek felépítése a következő: címszóként az alapnyelvi rekonstruktum áll, majd ennek jelentése (ha az bizonytalan, akkor jelentésmezeje) és a rekonstruktum nyelvi szintje (uráli, finnugor, finn-permi stb.). Ezt a rokon nyelvek adatai követik, itt utalnak a más nyelvcsaládokkal (indoeurópaival, altajival, jukagirral) való esetleges ősi kapcsolatokra is. A kifejtő részben hang-, alak- és jelentéstani magyarázatok állnak, s itt kapnak helyet a szófaji minősítések, téves

etimológiák és a képzőkre vonatkozó megállapítások. A szócikkek utolsó része a gazdag szakirodalom, kronológiai rendben.

A rokon nyelvek adatai bőségesek, minden (szükséges) nyelvjárásból szerepelnek információk. A szerkesztők külön jelzik, ha nomenverbumról vagy onomatopoetikus rekonstruktumról van szó. Fontos újítás több korábbi szótárhoz képest, hogy ebben számolnak az uráli kori onomatopoetikus szavakkal, ezért közülük a biztos etimológiájúakat felveszik a szótárba.

Egy uráli szótár esetében a címszó értelemszerűen nem lehet más, csak az alapnyelvi alak. Hogy a felhasználó helyzete mégse váljon teljességgel reménytelenné, arról a jól szerkesztett, külön kötetbe rendezett, nyelvenkénti szómutató gondoskodik. A címszavak után a jelentést a szerkesztők németül adják meg – a finnugrisztika hagyományai alapján más nyelv nem is jöhet szóba. A biztos etimológiákat félkövér betűtípussal szedték, míg a bizonytalanokat csak a kurziválás emeli ki a „tömegből" – ez talán nem a legszerencsésebb tipográfiai megoldás, hiszen ezek a címszavak nem különülnek el eléggé a többitől.

A világszínvonalú, a 20. század hetvenes-nyolcvanas éveire összegyűlt tudást kitűnően szintetizáló szótár az etimológiai kutatások hosszú időre kimeríthetetlen tárházának bizonyult és bizonyul a mai napig. (A szótárról l. Schulze 1987, Kulonen 1988, Mikola 1991.)

Az UEW alapján két adatbázis is készült: az UEDb-Uralothek, majd ebből az Uralonet, amely a Nyelvtudományi Intézet honlapján bárki számára elérhető (ezekről részletesebben l. Bátori 2013).

7.1. A magyar nyelv szótára. Az általános, minden uráli/finnugor nyelvet érintő etimológiai szótárak mellett az egyes rokon nyelvek szófejtő szótárairól sem szabad megfeledkeznünk. A sort a magyarok nyitották. Czuczor Gergely (1800–1866) és Fogarasi János (1801–1878) hatkötetes műve, A magyar nyelv szótára 1862 és 1874 között látott napvilágot. Ez voltaképpen értelmező szótár, de röviden itt is kell szólnunk róla, ugyanis etimológiai következtetéseket is tartalmaz. A szótárnak ez a része, szavaink eredetének vizsgálata, sajnos, nem üti meg a tudományos munkáktól elvárható szintet. A szerzők az ún. „gyökelmélet" alapján szabdalják fel a magyar szavakat, s tudományos előképzettségük híján sokszor olyan megmosolyogtató következtetésekre jutnak, amelyek bármelyik mai „délibábos nyelvésznek" is becsületére válnának. A *barlang* szavunkat például egy *bar-lak* alakból vezetik le, melynek jelentése szerintük 'borított lak vagy hely' volt. A *babona* szót összekapcsolják a *bab* szóval (indoka a babszemekből való jövendölés), de a *bába* is szóba jöhet, a varázslás révén. A sort hosszan folytathatnánk… (A szótárról l. Gáldi 1978, Kelemen 1978: 77–84.)

Sajnos, manapság – a magyar nyelv ősiségét vagy hun, szittya (szkíta) és sumer rokonságát vallók számának tömeges elszaporodásával – ez a szótár is népszerűvé vált a képzetlen, félművelt „nyelvészek" körében.

7.2. Magyar nyelvhasonlítás. Szintén nem tekinthető önálló etimológiai műnek a budapesti egyetem tanszékvezetői székében Budenzet váltó Szinnyei József (1857–1943) kitűnő kézikönyvének, az 1896 és 1927 között hét kiadást megért Magyar nyelvhasonlításnak az összehasonlító szójegyzéke, de mintegy 400 magyar tagú finnugor etimológia szerepel benne, jelentéstani csoportosításban, elsősorban Budenz és Donner szótára alapján. A szóegyezések kategóriái: számnevek, testrészek, a család, a természet, a lakás, eszközök, munka, cselekvés, tulajdonság, hely, időszámítás, gondolat dolgok, névmások, különfélék. Szinynyei elsősorban Budenz és Donner szótárára támaszkodott. Művét az MSzFE és az UEW írásakor is felhasználták (Lakó 1986: 70–87).

7.3. Magyar etymologiai szótár. A Magyar Tudományos Akadémia a század elején pályázatot hirdetett egy etimológiai szótár megírására, ezt a 20. század első felének két kiemelkedő tudósa, Gombocz Zoltán (1877–1935) és Melich János (1872–1963) nyerte el, Magyar etymologiai szótár c. művük próbafüzetével, 1914-ben. A szerzők célja az egész magyar szókincs közreadása volt, amelyben nemcsak a köznyelvi, hanem a tájnyelvi lexika, sőt a régi magyar hely- és személynevek sora is benne foglaltatott. Illetve foglaltatott volna, mert egy ilyen nagyszabású munka jócskán meghaladta e két kiváló tudós erejét: 30(!) év munka után, 1944-re is csak a *g* betűig, a *geburnus* szóig jutottak el (pontosabban, Gombocz halála után Melich egyedül jutott), azaz csak mintegy harmada készült el a grandiózus vállalkozásnak.

Jelen írásunkban nem feladatunk a szótár általános erényeinek méltatása és hiányosságainak feltárása (erre l. pl. Pápay 1914), csak „finnugor szempontból" közelítünk hozzá. Ősi szókincsünk lapozgatása során azonnal feltűnik, hogy a szerzők az urál-altaji rokonság eszméjét vallják, ami cseppet sem meglepő, hiszen még Budenz Józsefet is az urál-altaji tanszékre nevezték ki 1872-ben. Pápay József recenziójában (1914: 395) egyrészt megállapítja, hogy „új, eddig ismeretlen etymologiát nem igen találunk…, de a már ismerteket alaposan megrostálják és magyarázataikban új szempontok érvényesülnek", másrészt viszont hiányolja a bonyolultabb hangtani egyeztetések mellől a részletesebb magyarázatot. Indoklása cseppet sem vesztett aktualitásából mára sem: „egy kis magyarázat ezeknél is elkelne, mert ezt a szótárt nemcsak a finnugor nyelvészek, hanem más tudományággal foglalkozó művelt emberek is használják, már pedig ezek bizony kételkedéssel fogadják az ilyen egyeztetéseket" (uo.). A szerzők nem adják meg az alapnyelvi rekonstrukciókat, persze, nem is adhatják, hiszen, ismét Pápay szavaival élve: „jól tudjuk, hogy hangtörténeti ismereteink mai állása szerint ez szinte lehetetlen" (uo.).

7.4. Magyar szófejtő szótár. A Gombocz – Melich-féle szótár végül torzóban maradt, holott óriási szükség lett volna egy olyan etimológiai szótárra, amely

nemcsak a szűk szakma, hanem a művelt nagyközönség számára is hozzáférhető lett volna. Különösen fontos volt ez az igény a 20. század harmincas éveiben, amikor a „turáni eszmevilág", nyelvünk dicső, ázsiai eredete szinte egyeduralkodóvá kezdett válni a köztudatban. A múlt század egyik legmeghatározóbb nyelvésze, Bárczi Géza (1894–1975) volt az, aki felismerte egy ilyen jellegű munka égető szükségét, és 1941-ben megjelentette szótárát. A mintegy hatezer címszót (és azok származékszavait) tartalmazó mű bevallottan az igényes, művelt nagyközönségnek (is) készült, az információk rövidek, érthetőek. Bárczi megadja a szó első előfordulását, elősorolja a szó eredetére vonatkozó feltevéseket, feltünteti a rokon, ill. átadó nyelvi adatokat, s közli a vonatkozó szakirodalmat. Sok ismeretlen eredetű szót is felvesz. Több helyütt jelentéstörténeti (s egyben művelődéstörténeti) információkat tár olvasói elé. Sajnos, ez a mű nem vált széles körben használatossá – ebben közrejátszhatott az is, hogy „rossz időben", a nagy világégés elején jelent meg, s amikor a finnugor tudományok megerősödtek, már a polcokra kerülhetett az MSzFE és a TESz első kötete. (A szótárról részletesebben l. Hakulinen 1942, Toivonen 1944.)

7.5. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Miközben az etimológiai kutatások a nyelvészet egyre nagyobb és nagyobb részterületévé nőtték ki magukat, újabb s újabb monográfiák születtek (gondoljunk csak Gombocz Zoltán török, ill. Kniezsa István szláv jövevényszavakkal kapcsolatos kutatásaira), egyre égetőbbé vált nyelvünk szókincsének összefoglaló, szótárszerű szintézise. E hiány pótlására 1961-től került sor: ekkor kezdődtek el A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz) című kiadvány munkálatai. A szótár párhuzamosan készült a MSzFE-vel, első kötete 1967-ben, a második 1970-ben, a harmadik 1976-ban látott napvilágot, míg a mutató 1984-ben jelent meg. A Benkő Loránd (1921–2011) főszerkesztésében (Kiss Lajos, Kubínyi László és Papp László szerkesztésében) készült szótár (és annak megújított, német nyelvű verziója) évtizedek óta a magyar nyelvtörténészek megbízható segédeszköze. Mivel a TESz a Magyar szókészlet finnugor elemeivel egy időben készült, Benkőék utóbbi mű kéziratát is felhasználták a finnugor eredetű szókincs etimologizálása során.

A szótár szócikkei három részből állnak. A szótörténeti részben megadják az adott szó első előfordulását és esetleges alakváltozatait. A második, az etimológiai részben világosan, olvasmányosan, a művelt nagyközönség számára is érthetően magyarázzák meg szavaink eredetét. Sok etimológia esetében a szerkesztők nem foglalnak állást, hanem jelzik annak bizonytalan voltát. A harmadik rész a bőséges szakirodalmi, könyvészeti adatokat tartalmazza.

A mintaszerűen szerkesztett, óriási tényanyagot tartalmazó szótárról bővebben l. pl. Kálmán 1968, 1971, 1978b, T. Itkonen 1973: 167–172; ehelyütt csak a finnugor anyagról szólunk röviden. Ami a rokon nyelvi adatokat illeti: a TESzben értelemszerűen kevesebb nyelvjárási adat szerepel (főleg a vogul és osztják

dialektusokat rostálták meg – nagyon helyesen – a szerkesztők), a transzkripció viszont ugyanolyan, mint az MSzFE-ben (az obi-ugor alakok nem kifejezetten „olvasóbarátok", finnugor nyelvészeti felkészültség nélkül nehéz értelmezni őket – de a szerkesztők mentségére legyen szólva, a finnugor nyelvek egységes transzkripciójának kézikönyve csak 1973-ban jelent meg). A szó eredetének magyarázata viszont a művelt nagyközönség számára is érthető, világos. A szótár megadja a kikövetkeztetett alapnyelvi alakot.

7.6. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. A TESz javított, „frissített", német nyelvű kiadása – Benkő Loránd főszerkesztésével, Gerstner Károly, S. Hámori Antónia és Zaicz Gábor szerkesztésében, Büky Béla, Hexendorf Edit és Horváth László közreműködésével – 1993 és 1997 között jelent meg. A TESz-hez képest az EWUng szócikkei tömörebbek lettek, s sok az új címszó. A szerkesztők gyakran pontosították az első előfordulásokat is. A szótárba sok hangutánzó, hangulatfestő szót is felvettek, s jelentősen nőtt a képzett és összetett szavak halmaza is (viszont kihagytak sok ritkán használt tájszót). Ami az ősi szókincset illeti, majdnem minden finnugor nyelvből vesznek fel adatokat, a kivétel a finnségi ág, ahonnan csak a finn képviselteti magát. A szamojéd nyelvek közül a jurák, szelkup és kamassz van megadva. A hangalakok és jelentések elsősorban az UEW adatai alapján szerepelnek. Keresztes László számításai szerint az A–K betűk anyagában meglepően kevés, mindössze 5,5% az ismeretlen eredetű szavak száma. Jó, elsősorban a nem magyar anyanyelvűeknek kedvező újítás a ragozási kód megadása. (A szótárról l. Zaicz 1991c, Gregor 1993, Keresztes 1994, Vaba 1994.)

7.7. Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. A TESz és az EWUng alapján válogatott szócikkeket a szegedi egyetem finnugor szakot végzett kutatói, Tamás Ildikó, Dolovai Dorottya, Jankovicsné Tálas Ildikó és Sipőcz Katalin írta, a toldalékok szócikkeit T. Somogyi Magda készítette, a mű főszerkesztője Zaicz Gábor. A 2006-ban megjelent mű célkitűzését a főszerkesztő így fogalmazza meg az Előszóban: „Elsődleges célunk az, hogy a magyar szókincs elemeire irányuló eddigi magas színvonalú etimológiai kutatásokat összegezzük a művelt nagyközönség igényeinek megfelelően egyetlen kötetben." (XI.) A szótár 8945 szócikket tartalmaz, ebből 275 a toldalékok eredetét mutatja be. A magyarázó részekben szereplő szavakkal együtt a szótár szóállománya 20 530.

Ősi eredetű szavaink rokon megfelelői a nagyközönség számára is könnyen értelmezhető átírással vannak megadva. A szerkesztők közlik az alapnyelvi alakot, szólnak az esetleges nyelvi érintkezésekről, röviden érintik a hang- és jelentéstani kérdéseket, s megadják a származékszavakat is, első előfordulásukkal együtt. Nagyon hasznosak a szótár mutatói: az egyik az első írásos előfordulás szerint – ötvenéves szakaszokra bontva – csoportosítja a szavakat, a második pe-

dig eredet szerint rendezi őket listákba, az ősi szókincstől kezdve a legújabb angol jövevényszavakig. (A szótárról bővebben l. Gerstner 2006, Widmer 2007.)

7.8. Etimológiák. 10 000 magyar szó eredete. A 2009-ben Falk Nóra szerkesztésében megjelent rövid ismeretterjesztő mű a széles nagyközönségnek készült. Ebben csak alapinformációk olvashatók egy-egy szó eredetéről (pl. *ad* ősi, finnugor kori szó; *ács* honfoglalás előtti török jövevényszó; *adjunktus* latin jövevényszó; *admirális* arab eredetű nemzetközi jövevényszó stb.) anélkül, hogy az alapalakot/átadó alakot megadná a szerző. A származékszavak felsorolásszerűen vannak a címszó után feltüntetve. A Raun-féle észt szótárra emlékeztető, szűkszavú anyagban irodalom sem szerepel. (A szótárról l. még Zaicz 2010.)

8.1. Suomen kielen etymologinen sanakirja. Közben a finn nyelvészek sem tétlenkedtek, 1955-ben látott napvilágot a finn nyelv etimológiai szótára (SKES) első füzete, amelyet a következő két és fél évtizedben még öt (szómutatóval hat) rész követett. A szótár első főszerkesztője a finn etimológiai kutatások egyik legjelentősebb alakja, Yrjö Henrik Toivonen (1890–1956) volt, aki az *n-* betű elejéig egyedül készítette a szótárt; munkáját Erkki Itkonen (1913–1992) és Aulis J. Joki (1913–1989) folytatta, hozzájuk később Reino Peltola is csatlakozott.

Egy finn etimológiai szótár gondolata már nagyon korán felvetődött: Henrik Gabriel Porthan már az 1780-as években foglalkozott vele, és Lönnrot is közreadott etimológiai információkat svéd–finn szótárában. A konkrét szerkesztőmunkát a kitűnő nyelvész, E. N. Setälä indította el az 1910-es években, majd 1935-ban bekövetkezett halála után tanítványa, Y. H. Toivonen vette át e feladatot.

A tudósok hamar szembesültek a vállalkozás sziszifuszi nehézségeivel: megfelelő előzmények (egynyelvű értelmező és nyelvjárási szótárak, rokonnyelvi szótárak és etimológiai szakirodalom) híján nekik kellett elvégezni a szógyűjtés és -rostálás fáradságos munkáját. A végeredmény természetesen hatalmas, de egyenetlen szókincset eredményezett: bekerültek a köznyelvi szavak mellett a régi finn nyelv lexémái, a nyelvjárási szavak és a népköltészeti források anyagai is. Aulis Joki számításai szerint (1955: 274) az első kötet közel 1650 szavából mintegy 300 olyan nyelvjárási vagy régies alak, amely nem szerepel a finn értelmező szótárban, az 1951 és 1961 között kiadott, hatkötetes Nykysuomen sanakirja c. műben.

Mivel a szótár első kötete 1955-ben, az utolsó (a szómutató) 1981-ben jelent meg, e két és fél évtized alatt, a szerkesztési elvek finomodása ellenére is a szóanyag, az egyes betűk megterheltsége egyenetlenné vált. Az összesen 1900 oldalas, hatalmas mű harmadik kötetétől kezdve a szómagyarázatok sokkal részletesebbé váltak. Az első rész csak mintegy kétszáz oldalon keresztül mutatja be az *aaja–knaappu* szócsoportot, a 3. kötet viszont már 360 oldalon tárgyalja a *pamata–roska* részt. (Az első kötetet kissé átdolgozva 1974-ben újra kiadták.)

Mindezek ellenére e szótár kitűnően betöltötte (s részben ma is betölti) funkcióját: hiánypótló, a finn etimológiai kutatások nélkülözhetetlen segédeszköze, a finn szókincs óriási tárháza, a nyelvjárási szótárak megjelenéséig a finn dialektusok eltűnőfélben lévő szókincsének őrzője.

A szótár gyengesége a szakirodalom hiánya. A címszavak jelentése – eltérően az összes vizsgált etimológiai szótártól – csak finnül van megadva (ezt elsősorban a szótár nemzeti jellegével lehet indokolni: a cél az volt, hogy a finnek minél nagyobb számban tudják használni ezt az alapművet). A szócikkek jobb tagolása lényegesen megkönnyítette volna a felhasználók dolgát.

Vizsgálati szempontunknak megfelelően nézzük meg, hogyan jelenik meg az ősi szókincs a szótárban! A rokon nyelvi adatok értelemszerűen a finntől távolodó sorrendben vannak megadva, a bőséges balti finn adatoktól kezdve a lappon, mordvinon stb. át egészen az ugor nyelvekig. Mivel a nyelvi, nyelvjárási alakokat a szerkesztők olyan formában adták meg, ahogy az eredeti forrásukban szerepelnek, ezek a „titkosírások" gyakorlatilag csak a szakemberek számára értelmezhetőek, egy-egy lapp vagy osztják szó elolvasása finnugor nyelvészeti előképzettség nélkül nem lehetséges (ezen nem sokat segít az előszóban közreadott „átírási gyorstalpaló" sem).

Toivonen etimológiái megbízhatóak. Kitűnően ismerte Erkki Itkonen hangtani kutatásait, biztos kézzel rostálta ki az újabb kutatások fényében helytelennek bizonyult etimológiákat. Az utókor hibájául rótta fel, hogy a lehetséges etimológiák közül mindig csak egyet, az általa legvalószínűbbnek tartottat emelte ki. A harmadik, Itkonenék által szerkesztett kötettől ez az eljárás finomodott, több változat került be a szócikkekbe. – Mai szemmel nézve a szótár egyik legnagyobb hiányossága, hogy alapnyelvi alakot nem rekonstruálnak.

Ez a szótár a finn lexikográfia kimagasló szellemi teljesítménye, Aulis Joki szavaival élve (1955: 282) „kansallinen suurteos [nemzeti nagy mű]", amely nemcsak Finnországban, hanem a finnugrisztika nemzetközi műhelyeiben is alapvető kézikönyvvé vált. (A szótárról l. még Lakó 1957a, Pulkkinen 1963, Suhonen 1979, Lehtinen 1983.)

8.2. Suomen sanojen alkuperä. Kis túlzással, alighogy kijött a nyomdából a SKES utolsó kötete, az azt készítő „nagy öregek", Erkki Itkonen, Aulis J. Joki és Reino Peltola már hozzá is kezdtek egy új, modern etimológiai szótár készítéséhez. A végül három részben megjelent nagy mű, a Suomen sanojen alkuperä [A finn szavak eredete] (SSA) első kötete 1992-ben, a második 1995-ben, a harmadik pedig 2000-ben látott napvilágot. Az első rész elkészülte után kényszerű változások történtek a szerkesztőbizottságban: Erkki Itkonen elhunyta után (1992) Ulla-Maija Kulonen lépett elő főszerkesztővé, és a szerkesztőség is nagymértékben megfiatalodott.

A SKES-hez képest az SSA lényegesen homogénebb és inkább felhasználóbarát mű. Homogénebb, mert sikerült elkerülni a SKES csapdáját, ahol a 3. résztől vált részletesebbé az anyag (l. fentebb). Ennek szemléltetésére egy adatsor (Koukkunen 1993: 274): az *a–k* betűk a finn szókincsnek kb. egyharmadát teszik ki, a SKES címszavainak azonban csak egyhetedét, tehát az SSA-t teljesen más válogatási elvek alapján kellett megszerkeszteni. A szótárban mintegy tízezer címszó kapott helyet, sok nyelvjárási, régies és ritka szó is szerepel a kötetekben.

Ebben az új műben természetesen szerepelnek mindazon új etimológiai eredmények, amelyek az előző szótár megjelenése óta gazdagították a tudományt, gondoljunk csak az UEW-ra vagy a Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen 1991-ben és 1996-ban megjelent első két kötetére. (Ennek egyébként 2012-ben megjelent a harmadik része is, l. Keresztes 2013.)

Lehet egy szótár bármilyen jó és tartalmas, ha hemzsegnek benne a rövidítések, nehezen olvashatók a mellékjeles adatok, összemosódnak a példasorok (mint a SKES-ben). Szerencsére az SSA külalakja teljesen más, még a laikusok, az ún. „művelt nagyközönség" számára is könnyen kezelhető.

Egy-egy szócikk három részre van tagolva. Az elsőben a címszó után áll az első előfordulás (sok új eredménnyel!), a nyelvjárási adatok (ezekből is sok van), a német jelentés, majd a képzett és összetett származékszavak egy része és végül – ha ősi szóról van szó – a közeli rokon nyelvek adatai. A távolabbi rokon nyelvek szavai, kissé meglepő módon, a második blokkban szerepelnek, az etimológiai magyarázatokkal együtt. Jövevényszók esetében természetesen az átadó nyelvi alakok vannak itt feltüntetve. (Idegen szavak, új jövevények nem szerepelnek a szótárban.). A harmadik egységben – igen helyesen más betűmérettel szedve – kapott helyet az irodalom, ami a SKES-ből igen fájó módon hiányzik.

Fontos újítás a SKES-hez képest az is, hogy a transzkripció lényegesen egyszerűbb: a szerkesztők a mellékjelek közül lényegében csak az ultrarövid és redukált magánhangzók jelölésére szolgáló, az adott betű fölötti félkört tartották meg. Ennek ellenére átírásuk megfelel a tudományos követelményeknek. Az is felhasználóbarát, hogy a távoli rokon nyelvek adatai közül nyelvjárás(csoport)onként csak egyet tartottak meg.

A szerkesztők, fölötte igen helyeslendő módon a Toivonen-féle „etimológiai kinyilatkoztatásokkal" is szakítottak, itt már számos helyen szerepelnek lehetséges megoldások, s bátran jelzik a nem világos eredetet is. Mivel sok olyan szó szerepel a műben, amelyek a korábbi etimológia szótárban nem, ezért értelemszerűen számos új etimológiával gazdagodott a finn nyelvtudomány. – A három kötetről igen részletes bírálatot írt Kalevi Koukkunen (1993), Osmo Nikkilä (1997 és 2002) és Johanna Laakso (2002).

8.3. Etymologinen sanakirja; Nykysuomen etymologinen sanakirja. Kaisa Häkkinen nyelvtörténeti munkásságát két etimológiai szótár is gazdagítja. Az

egyik a Nykysuomen sanakirja [A mai finn nyelv szótára] c. sorozat hatodik darabjaként napvilágott látott Etymologinen sanakirja [Etimológiai szótár] 1987-ből, amely az ő gondozásában jelent meg. Ez a Pauli Saukkonen által szerkesztett finn gyakorisági szótár (Suomen kielen taajussanasto, 1979) ezer – a „holtverseny" miatt pontosabban 1028 – leggyakoribb szavának eredetét mutatja be. (Ez az ezer szó a statisztikák szerint egy általános szöveg 65%-át teszi ki.)

Ennek a szóállománynak mintegy tíz százaléka tartozik a legrégibb rétegbe (összesen kb. 300 uráli/finnugor alapszó van a finnben, s mint tudjuk, ezek nagyon gyakoriak: e lista szerint az ősi szókészlet egyharmada tartozik a legfrekventáltabb szavak közé). Szintén sok a belső keletkezésű szó. E szókincs kb. egyharmadát teszik ki a jövevényszavak.

Häkkinen az 1028 szót ábécérendben adja közre (de jelöli a szó sorszámát). Mivel ez a mű a széles nagyközönségnek készült szótársorozat egyik darabja, így a címszó utáni magyarázó rész világos, közérthető nyelvezeten íródott. Az idegen nyelvi adatokat Häkkinen egyszerűsített átírásban adta közre. Irodalmi utalás kevés van, csak az alapvető forrásmunkák szerepelnek a kötetben. (S végezetül álljon itt a tíz leggyakoribb finn szó: *olla* 'van', *ja* 'és', *se* 'az', *ei* 'nem', *joka* 'aki, ami', *että* 'hogy', *tämä* 'ez', *hän* 'ő', *voida* 'tud; -hat, -het', *saada* 'kap; szabad; -hat, -het'.)

2004-ben jelent meg a Nykysuomen etymologinen sanakirja [A mai finn nyelv etimológiai szótára], amely – ritkaság ez a mai etimológiai szótárak sorában – Häkkinen „egyemberes" munkája. A szótár voltaképpen átmenet a tudományos mű és a nagyközönség számára készített opusz között. Az eddigi szótárak nagy része csak a beavatottakhoz szólt, a misztikus mellékjelekkel gazdagon díszített szóalakok csak a finnugor stúdiumokban elmélyült olvasók előtt fedték fel titkaikat.

Ebben a műben új, saját etimológiai kutatások nincsenek, Häkkinen a közelmúlt jeles etimológiai szótárainak (UEW, SSA) eredményeit igyekszik közérthető, a nyelvészet iránt érdeklődő „külsősöknek" is emészthető formában közreadni. Jelentős újítása viszont, hogy a köznyelv mintegy hatezer alapszavát magában foglaló anyagban nemcsak az ősi szókincs és a megszokott jövevényszórétegek szerepelnek, hanem a legújabb jövevényelemek és a fiatal belső keletkezésű szavak is szép számmal képviseltetik magukat, mint pl. a *kännykkä* 'mobiltelefon', *artisokka* 'articsóka', *fajanssi* 'fajansz' stb., habár, mint a szótár bírálója, Janne Saarikivi megjegyzi (2006: 113), a szókincs ilyetén válogatása óhatatlanul magában hordozza az esetlegesség veszélyét.

A szócikkek hagyományos módon épülnek fel: első előfordulás, rokon nyelvi megfelelők (ha van), etimológia, irodalom. Häkkinen a finnugor/uráli alapalakokat az UEW alapján adja meg, habár Saarikivi (2006: 115–116) szerint jó lett volna az ősfinn/balti finn alapalakokat is feltüntetni, és a rokon nyelvi példa-

anyagot rendszerszerűbben idézni. A szótár kifejezetten felhasználóbarát, kerüli a speciális jeleket, rövidítéseket, és egyszerűsíti a finnugor adatok átírását – sokszor talán túlzottan is. (A szótárról l. még Kulonen 2006.)

9.1.[1] Estnisches etymologisches Wörterbuch. Julius Mägiste (1900–1978) a tartui egyetem professzora volt, később – svédországi emigrációja idején – Lund egyetemén is dolgozott. Széleskörű munkássága során foglalkozott észt és finn nyelvészettel, monográfiákat írt az inkeri, vót és lív nyelvről, és tervei között szerepelt a régi írott észt nyelv szótárának elkészítése (ez végül kéziratos, máig kiadatlan formában maradt).

Mägiste 1960-tól haláláig dolgozott az észt etimológiai szótáron, de műve mindezek ellenére befejezetlen maradt. Halálakor a szótár eleje a *joro* címszóig le volt gépelve és ki volt javítva; ezt követte kb. 3000 oldalnyi ellenőrizetlen, géppel írott szöveg; majd a befejező rész, kb. 200 oldalas szöveg, kézzel írva (Viitso 1986: 57). A kézirat (Mägiste teljes hagyatékával együtt) a helsinki Finnugor Társaságra (Suomalais-Ugrilainen Seura) szállt. A kiadás Pertti Virtaranta vezetésével zajlott, a szótár végül 12 füzetben jelent meg 1982-ben (III–XII. kötet) és 1983-ban (I–II. kötet).

A szóanyag kiválasztása során Mägiste az észt nyelvhelyességi szótár (Eesti õigekeelsussõnaraamat) kiadásai (1960, 1976), Wiedemann észt–német szótára és a finn etimológiai szótár (SKES) folyamatosan megjelenő kötetei mellett saját gyűjtését, a régi észt irodalmi nyelv szótárának mintegy százezer cédulát tartalmazó kéziratát is felhasználta. Anyaga nem tartalmazza az észt nyelvjárási gyűjteményeket, aminek az az oka, hogy a legtöbb kötet csak a munkájának késői fázisában vagy már a halála után jelent meg.

Az impozáns etimológiai szótár több mint négyezer oldal terjedelmű. A szótár német nyelven készült, az elején található írások (Alo Raun bevezetője, Mägiste életrajza) német és észt nyelven íródtak. A finn szavak jegyzéke Satu Tanner munkája. A szócikkhez megadták a német nyelvű jelentést is, ezen kívül szerepel a szó előfordulása képzett és összetett szavakban, megfeleltetései a rokon és az átadó nyelvekben. A szótár erénye, hogy Mägiste nemcsak a szavak eredetét adja meg, hanem foglalkozik a származékszavakkal is: sok képzett szó kap helyet a műben.

Mägiste nem tudta befejezni hatalmas művét, emiatt előfordulnak olyan szócikkek, amelyekben nem szerepelnek etimológiai magyarázatok, mint például a *hoidma* 'tart, őriz', *ilves* 'hiúz' vagy a *jooksma* 'fut' szavak esetében. A kidolgozott etimológiák azonban Mägiste precíz munkáját dicsérik. Nemcsak az elfogadott származtatásokat veszi fel, hanem a hivatkozások között a többi lehetséges

[1] Az észt etimológiai szótárakról írott fejezethez nagy segítséget nyújtott PhD-hallgatóm, Tóth Anikó Nikolett, akinek a munkáját ezúton is megköszönöm.

magyarázatot is feltünteti. Több szónak Mägiste maga kutatta fel az eredetét. Sokszor sorakoztatta fel ellenérveit a SKES álláspontjával szemben, pl. az *õu* 'udvar' vagy *hälbama* 'eltéved' szavak esetén.

Seppo Suhonen (1986: 228) nagyon találóan „a finnugrisztika legnagyobb egyszemélyes munkájának" nevezi Mägiste szótárát. A hatalmas mennyiségű anyagot bemutató szótár nem befejezett állapotában is páratlanul értékes mű, amely ma is fontos forrása az észt szótörténetnek. Örvendetes, hogy a Finnugor Társaság az olvasó elé tárta Mägiste véglegesen sajnos meg nem szerkesztett művét.

9.2. Eesti keele etümoloogiline teatmik. Mägiste kéziratának gondozója, Alo Raun (1905–2004) még 1982-ben megjelentette saját művét, az észt nyelv etimológiai zsebszótárát. A Torontóban napvilágot látott, közel 220 oldalas, kisméretű kötet kb. 5800 címszót tartalmaz. A nagyszámú adat szerepeltetése azonban sok szempontból szigorú korlátok felállítását követelte meg a szerzőtől. Az egyik legfontosabb a szóanyag szelektálása volt. A szójegyzék nem tartalmaz idegen szavakat, sem a nyelv későbbi korszakából származó jövevényszavakat. Hiányoznak továbbá a szakszavak és a modern kifejezések is. A szótárban nagyon kevés az onomatopoetikus anyag.

A mű célközönsége az észt nyelv története iránt érdeklődő „művelt nagyközönség", amely a szerző szándéka szerint a szótáron keresztül fogja megismerni az észt ősi szókincsét és a fontosabb jövevényszórétegeket. Ez az elképzelés azonban már nem tükröződik a szócikkek felépítésén, amelyek szinte minden esetben egyetlen egy sort tesznek ki, és értelmezésükben nagymértékben kell támaszkodni a rövidítésjegyzékre, valamint alapvető nyelvészeti és nyelvtörténeti ismeretekre, pl. *käänama* lmsm–?prm. vd. *tšääntää*; *sügav* lmsm: sm. *syvä* (azaz a *käänama* 'hajlít; fordít' balti finn, talán van megfelelője a permi nyelvekben, vö. vót *tšääntää*; a *sügav* 'mély' balti finn, vö. fi. *syvä*).

A címszót a rokon nyelvek felsorolása követi. Itt csupán az adott nyelvek rövidítései állnak, a jelentések feltüntetése és minden további magyarázat nélkül, egyetlen rokon nyelvből hozott példával, pl. *kints* e–sm–ing–krj–aun.: sm. *kinttu*; *kärsima* vlgsm–lp.: lpR *kierdet*; *küü* ur.: ung. *kígyó* (azaz *kints* 'comb' észt–finn–inkeri–karjalai–aunuszi, vö. fi. *kinttu* 'térdhajlás'; *kärsima* 'tűr, elvisel' finn–volgai–lapp, vö. svédlapp *kierdet*; *küü* uráli, vö. magy. *kígyó*).

Jövevényszavak esetén a < jelet követően az átadó nyelv rövidítése, majd az eredeti szóalak áll, jelentés nélkül. A szócikkek nem tartalmaznak semmilyen más magyarázó részt, s terjedelmi okokból nincs lehetőség az esetleges alaktani vagy szemantikai változások bemutatására sem.

9.3. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Ez a mű időrendben harmadik az észt etimológiai szótárak sorában, de az első Észtországban összeállított és megjelentetett mű (2012). A mintegy 6600 címszót tartalmazó kötet előmunkálatai az 1970-

es évekre mennek vissza, mikor Tiit-Rein Viitso és Lembit Vaba munkája nyomán közel négyszázezer cédula gyűlt össze. A kötet elkészítése szűkebben véve kilenc évig tartott. Szerkesztői, Iris Metsmägi (aki egyben a főszerkesztő is), Meeli Sedrik, valamint az észt–magyar szótárkiadásból ismert Sven-Erik Soosaar célja a nagyközönség számára elérhető és érthető szótörténeti szótár összeállítása volt.

A közel 800 oldalas mű bevezetőjében helyet kapott egy rövid alfejezet az etimologizálás módszeréről és az észt szókincs történetéről, ez a laikusokat is segíti a szótárhasználatban.

A szótár számszerűen adatolja, hogy egy-egy korszakból hány szóval foglalkozik: uráli szavak 95–141, finnugor szavak 133–188; indoeurópai jövevényszavak 13–37, balti 165–235, germán 219–318, skandináv 30–54, orosz 228–271. Az első szám a kötetben megjelenő biztos etimológiákat jelzi, míg a második a kérdéses vagy bizonytalan származtatásokat is tartalmazza. A mindenképpen tanulságos számadatokkal azonban vigyáznunk kell, mert ezek kizárólag a szótárban szereplő 6600 címszóra vonatkoznak, tehát nem feltétlenül a tényleges állapotot tükrözik.

A szócikkek felépítése a következő. A címszó után tőtani, ragozási útmutatót kapunk. Ezt a jelentés követi, észtül, az észt nyelv értelmező szótára alapján. Ez a magyarázat – már-már egy egynyelvű szótár látszatát keltve – gyakran hosszú, pl. a *lööma* esetében ’hoopi v hoope andma; hoobiga heli tekitama; hooga liikudes paiskuma; energiliselt midagi tegema; (järsku) hakkama; järsku muutuma’ [ütést vagy ütéseket ad; ütéssel hangot idéz elő; lendülettel lő; energikusan csinál vmit; (hirtelen) nekifog; hirtelen változtat]. Talán hasznosabb lett volna angol vagy a hagyományoknak hódolva német nyelven megadni ezeket, mert az észt anyanyelvűek számára ez felesleges részletezés, a külföldieknek pedig nem nagy segítség.

Ha a szó jelentése az észt nyelvjárásokban eltér, az külön meg van adva. Az azonos tövű szavak esetében a szerkesztők utalnak a képzett szavakra, pl. a *nuhkima* ’szaglászik, kémkedik’ szónál a *nuhutama* ’szimatol’ címszóhoz küldik az olvasót. Ez a megoldás különösen hasznos, mivel így a szótár használója tágabb képet kaphat egy-egy szócsalád tagjairól.

Mindezeket a rokon nyelvi adatok, ill. átadó nyelvek adatai követik. Az etimológiai magyarázatok a laikusok számára is viszonylag könnyen követhetők. Sajnos, hivatkozásjegyzék és bővebb magyarázat nem szerepel a szótárban – persze, célkitűzésüket tekintve, miszerint a nagyközönségnek szánt kötetről beszélünk, ez nem is feltétlenül szükséges.

A szótár végén egy különösen értékes regiszter található, ahol a címszavak eredetük és származásuk szerinti csoportosításban állnak.

A szótár egyértelműen tudománynépszerűsítő mű, világos és tagolt tipográfiája könnyen áttekinthető etimológiákkal szolgál, a bevezető szövegek és a kötet végén található index különösen hasznos. (A szótárról l. Zaicz 2013.)

10. A kisebb finnugor nyelvek etimológiai szótárai. Ez a lista sajnálatosan rövid, de ezen nincs is csodálkoznivaló, hiszen (jó) etimológiai szótárt csak megalapozott lexikográfiai háttérrel, egy- és kétnyelvű (nagy)szótárak által körülbástyázva lehet szerkeszteni, de nyelvrokonaink nagy részénél (mint a 3. fejezetben részletesebben is látni fogjuk) az ilyesfajta szótárak többé-kevésbé hiányoznak, a külföldi (finn- és magyarországi) kiadványokhoz pedig sokáig nem tudtak hozzáférni, vagy nem használták fel őket.

A másik nehezítő körülmény: oroszországi rokonaink nyelvészközösségeiből a történeti nyelvészeti iskola szinte teljes egészében hiányzik. Ennek, mondhatni, történeti okai vannak, hiszen a sztálini időkben a szó szoros értelmében életveszélyes volt ilyesfajta dolgokkal foglalkozni (ráadásul a marrizmussal szembehelyezkedve). Ennek következtében csak manapság nő-növöget fel egy olyan generáció, amelyik már megfelelő nyelvtörténeti képzettséggel rendelkezik, s képes meghaladni az elődök, az egyes kutatókörök meghatározó „nagy öregjei" sokszor finoman szólva is dilettánsnak bizonyult nyelvtörténeti állásfoglalásait (tisztelet persze a kivételeknek). Mindezek a körülmények sajnálatos módon az etimológiai szótárak egy részében tetten is érhetők.

10.1. Osztják szótárak. A fentebb írtak fényében egyáltalán nem véletlen, hogy egy nem-oroszországi nyelvész nevéhez fűződik az első kiadvány: az egyes nyelvek etimológiai szótárainak sorát a neves berlini finnugrista, Wolfgang Steinitz (1905–1967) Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache (DEWOS) c. műve nyitja, ennek első füzete 1966-ban, az utolsó, a 15. pedig 1993-ban jelent meg. Steinitz a 3. füzet megjelenése után elhunyt, a szerkesztést munkatársai, Liselotte Böhnke (Hartung) és Brigitte Schulze folytatták, Gert Sauer vezetésével.

Osztják szótárirodalom természetesen Steinitz előtt is létezett: a 18. századi kéziratos szójegyzékeken, Szerafim Patkanov 1902-es irtisi-osztják és Beke Ödön északi-osztják szójegyzékén, valamint Heikki Paasonen 1926-ban Kai Donner által megjelentett szótárán kívül elsősorban K. F. Karjalainen Ostjakisches Wörterbuch c. nagy művét (1948, Y. H. Toivonen által sajtó alá rendezve) kell említenünk, nem beszélve az addig kéziratban maradt anyaggyűjtésekről.

Paasonen és Karjalainen szótárai a századelő szemléletét hordozzák magukon: a végtelenül precíz hangjelölések csak egy beavatott szűk kör számára teszik felfejthetővé e művek tartalmát, a többiek számára szinte használhatatlanok. Steinitz világosan látta ennek veszélyét, emiatt egyszerűsítette a transzkripciót.

Mivel ez nemcsak etimológiai, hanem nyelvjárási szótár is, kiemelt fontosságú az adatok közreadásának sorrendje. Steinitz nyelvtörténeti szempontból teljesen indokolható módon az archaikusabb nyelvállapotot képviselő keleti vahi dialektusból származó adatot vette fel címszónak, majd ezt a vaszjugáni és keletről távolodva a déli és az északi nyelvjárások követik.

Keresztes László számítása szerint (1980: 386) a szócikkek 60%-a tartalmaz etimológiai információkat (megfelelő finnugor adatolással), a többi esetében vagy utalnak egy másik szóra, szóbokorra, vagy hiányzik ez a rész. Ez, az osztják nyelvtörténet akkori kutatottsági fokát figyelembe véve, teljességgel érthető. Nagyon jó a szócikkek felépítése, a jelentések megadása. A mű nemcsak nyelvészeti olvasmány, hanem a néprajzi háttér-információk gazdag tárháza is, s fontos ismereteket közöl a névtanosok számára is: személy- és tulajdonnevek listája kapcsolódik hozzá függelékként. (A szótárról l. Gulya 1968, Schellbach 1968, Keresztes 1982, Honti 1997).

10.2. Zürjén szótárak. 1970-ben jelent meg Moszkvában V. I. Lytkin (1895–1981) és E. S. Guljaev (1928–1977) zürjén etimológiai szótára (Краткий этимологический словарь коми языка). (A második kiadása 1999-ben látott napvilágot.) A neves permista, V. I. Lytkin addigi tudományos munkássága (őspermi nyelvtörténet, zürjén történeti grammatika, a permi nyelvek történeti vokalizmusa, a permi nyelvek nyelvjárási kresztomátiája) garantálta egy – a körülményekhez képest – magas színvonalú szótár elkészültét. A szerzők a nemzetközi szakirodalmat is ismerték és felhasználták: a TESz, az MSzFE, a SKES addig megjelent köteteinek és a FUV-nak az adatai rendszeresen felbukkannak az egyes szócikkekben.

Egy oroszországi etimológiai szótár esetében a filológiai pontosság egyik fokmérője a magyar és finn (latin betűs) adatok lejegyzése. A mordvin szótárak kapcsán elrettentő példákat fogunk citálni, itt viszont elismerően kell szólnunk: az adatok általában helyesek (bár néhány esetben a magyar anyanyelvű sem tudja, mit is jelent például a *beder* 'felcsavart fonal', *csegely* 'ék alakú föld', *csölék* 'ételmaradvány', *huporcs* 'egyenetlen', *szupoluka* 'kicsi').

A szótár elsősorban a zürjén nyelv ősi szókészletét (az urálitól az őspermiig) mutatja be, emellett azokat a jövevényszavakat vették fel, amelyek az oroszból nem azonosíthatóak (csuvas, karjalai, vepsze, nyenyec, obi-ugor). A válogatás elveiről Rédei Károly a következőket írta: „Helyes, hogy a szerzők az orosz eredetű szavak közül csak azokat vették fel, amelyek eredete a mai olvasó – sőt filológus-olvasó! – számára nem magától értetődő. A nyilvánvaló, könnyen azonosítható szavakat… figyelmen kívül hagyták" (Rédei 1973: 263).

A szócikkek világos szerkezetűek. Az ősi szókincs bemutatása során a zürjén (irodalmi nyelvi) szócikk után szükséges esetekben nyelvjárási alakok állnak, ezt a votják megfelelő követi, majd az őspermi alak. Ezután a finnugor (és esetleges

szamojéd) megfelelések jönnek, majd kissé furcsa módon egyenlőségjellel elválasztva az előpermi alak (itt talán szerencsésebb lett volna a finnugor/uráli alapalakot megadni). A szócikk végén a más nyelvcsaládokkal való párhuzamok állnak. A szakirodalmi hivatkozások közül általában csak a legfrissebbet tüntetik fel.

Érdekes újítása a szótárnak a hangtani „sorvezető". Ez a szótár elejére helyezett húszlapos – pontos! – összefoglalás a finnugor nyelvek legfőbb hangmegfeleléseit mutatja be, 75 alpontba rendezve. A szócikkek egyike-másika végén szögletes zárójelben olvasható szám ezekre az alpontokra utal, megkönnyítve így a szótárhasználók munkáját, segítséget adva nekik a hangtani változások nyomon követéséhez.

Rédei Károly recenziójában 114 szóhoz fűzött kiegészítést, javítást, de ő is hangsúlyozta, hogy a szótár „rendkívüli tudományos teljesítmény…, a zürjén (és a votják) nyelvre vonatkozó etimológiai kutatások gazdag tárháza, impozáns összegezése, mely számos esetben teljesen új etimológiákat is közöl" (Rédei 1973: 270). Ehhez még hozzátehetjük: az oroszországi finnugrisztika első etimológiai szótára messze meghaladta korát, és a mai napig lényegesen megbízhatóbb, pontosabb, mint a későbbi kezdeményezések.

Itt kell szólni egy korábbi kiadványról, Toivo Emil Uotila (1897–1947) 1938-as zürjén kresztomátiájáról is (Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis), ugyanis ennek szótári része voltaképpen az első zürjén etimológiai szótárnak tekinthető.

Uotila – aki 1942-ben rendezte sajtó alá Yrjö Wichmann 1901–1902-es zürjénföldi gyűjtésének szótári anyagát – pontos, megbízható szótárocskát készített. A lista mintegy másfélezer címszót tartalmaz, de mivel a szerző az összetételeket és képzéseket bokrosítva adja közre az adott címszó alatt, a szóállomány ennél lényegesen nagyobb. Uotila a címszó után közli a nyelvjárási hovatartozást, a szó jelentését, majd ezután jönnek az etimológiai adatok. Az ősi szókincs esetében a rokon nyelvi megfelelők mintaszerűen vannak megadva (pl. *ki* 'Hand' ~ wotj. *ki*, fi. *käsi*, lpN *giettâ*, md. *ked'*, tscher. *kit*, ostj. *kə̀t*, wog. *kə̄t*, ung. *kéz*), a jövevényszavaknál pedig jelzi az átadó nyelvi formát, pl. *jama* 'Grube' < russ. *яма*; *sarsvo* 'Reich' < russ. *царство*; *kiś* 'Weberkamm' < tschuw. *χiś* 'id.'. A szótár legnagyobb hiányossága, hogy Uotila az egyes szócikkekhez nem ad meg szakirodalmat. (L. még Lakó 1941–1943.)

10.3. Votják szótárak. Ugyanilyen módon épül fel Yrjö Wichmann (1868–1932) votják kresztomátiája, a Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. Ennek első kiadása 1901-ben jelent meg, a második, bővített verziót már a szerző halála után, 1954-ben rendezte sajtó alá Fokos-Fuchs Dávid (ennek előszavában Erkki Itkonen felsorolja azokat a szócikkeket, amelyek etimológiai megállapításai tévesnek bizonyultak). A hasonló szerkezeti felépítésű zürjén szótárral szemben ez

a mű inkább felhasználóbarát, mert szerzője sorszámmal látta el az egyes szócikkeket, összesen 1284-et. Ami a tartalmat illeti, Wichmann nem ad meg annyi finnugor nyelvi adatot, csak a zürjén és finn megfelelőket közli (az előbbi példaanyagnál maradva: *ki* 'Hand' ~ SyrjI. *ki*, Fi. *käsi*), viszont lényegesen több törökségi (tatár és csuvas) jövevényszót felvesz (ami logikus, mert a votjákban sok ilyen jövevényszó van, ellentétben a zürjénnel, ahol nincsenek tatár jövevények, s ócsuvasból is csak egy tucat van).

1988-ban, posztumusz jelent meg V. I. Alatyrjev (1908–1984) votják etimológiai szótárának első kötete (Этимологический словарь удмуртского языка), amely az a és б betűvel kezdődő szókincset tartalmazza, 778 szócikkben. A szerző korai halála miatt a szótár torzóban maradt, több része nem jelent meg (ezt a kötetet V. M. Vahrušev és S. V. Sokolov rendezte sajtó alá). A szótár felépítése a következő: az irodalmi nyelvi (néhol nyelvjárási) címszavak után az orosz jelentés áll, majd az első előfordulások szerepelnek (az 1775-ös grammatikától kezdve, a 19. század közepének tankönyvein át Munkácsi és Wiedemann anyagáig). Ezt követi az etimológiai rész: a komi-zürjén és komi-permják adatok és a kikövetkeztetett őspermi forma, majd – ha van – más rokon nyelvi adatok és a finnugor/uráli alapalak. A szótár szóanyagának túlnyomó többségét Alatyrjev törökségi eredetűnek tartja, finnugor eredetű szavak az első kötetben alig fordulnak elő (ez persze annak is köszönhető, hogy ez a két szókezdő hang nem igazán jellemző a finnugor nyelvekre). Alatirev munkája során elvileg a finn (SKES), a magyar (MSzFE) és a Lytkin – Guljaev-féle zürjén etimológiai szótárt is felhasználta. A szótárban nemcsak közszavak szerepelnek, hanem néhány helynév és pogánykori személynév is felbukkan.

10.4. Mordvin szótárak. A mordvin etimológiai szótárak száma meglepően nagy, de ezek minősége, sajnos, nem minden esetben éri el a megbízható művektől elvárt szintet. Talán az első három szótár esetében jelentkezik leginkább az a problémahalmaz, amiről e fejezet bevezető részében szó esett: a nyelvtörténeti iskola, a nyelvtörténeti képzettség hiánya.

Uotila és Wichmann kresztomátiájához (l. fentebb) hasonló felépítésű Heikki Paasonen Mordwinische chrestomathie c. műve (1909), amelynek 1293 szavas listája sok etimológiai információt tartalmaz. A szerző a rokon nyelvi adatok közül a finn és magyar megfelelőket adja meg, az orosz, tatár (és ritkán balti, pl. *kardas* 'udvar', *suro* 'gabona') jövevényszavak esetében pedig feltünteti az átadó nyelvi alakot.

Az első tényleges etimológiai szótár 1977-ben jelent meg két mordvin nyelvész, D. V. Cygankin és M. V. Mosin szerkesztésében (Эрзянь келень нурькине этимологической словарь [Az erza nyelv rövid etimológiai szótára]), majd négy évvel később látott napvilágot ennek moksára átdolgozott változata (Мок-

шень кялень нюрьхкяня этимологическяй словарь), amelyet M. A. Kelin készített Cygankin és Mosin közreműködésével.

A mordvin irodalmi nyelv léte a nyelvtudósokat két táborra osztja: a mordvinföldiek szerint az erza és a moksa két külön nyelv, míg a finn- és magyarországi, ill. más nyugat-európai tudósok javarésze ezeket a mordvin nyelv két fő nyelvjárásnak tartja. A két etimológiai szótár címszóanyaga kb. 85%-ban megegyezik, ez a számadat az egységes nyelv létét látszik alátámasztani. Értékelésemben a két szótár tartalmának és szerkesztési elveinek nagyfokú egyezése miatt együtt szólok róluk.

E szótárak iskolai használatra készültek. Legfőbb erényük úttörő jellegükben rejlik, Paasonen kresztomátiájának rövid etimológiai utalásait nem számítva ilyen jellegű mű korábban nem készült. Külön hangsúlyozandó, hogy e szótárak mordvinul íródtak, ami egyrészt a mordvin iskolai oktatását segíti, másrészt pedig jó kiindulópontjául szolgál egy majdani nyelvészeti szakterminológia megalkotásához (erről l. Zaicz – Širmankina 2001, Zaicz – Butylov 2004).

Zaicz Gábor (1986: 317) és Keresztes László (1986b: 320) statisztikai adatai szerint az erza szótár 902, a moksa 1039 címszót tartalmaz. Ezek mintegy kétharmada ősi eredetű, egyhatoda belső teremtésű, másik hatoda jövevényszó. Furcsa megoldás, hogy a szerkesztők az ismeretlen eredetű szavakat nem tárgyalják – holott a nyelvek szókincsének mintegy egytizede ide tartozik –, téves képet sugallva ezzel a mordvin szókészlet eredetéről. Az viszont feltétlen helyeslendő, hogy az orosz eredetű szavak végeláthatatlan sorát nem vették fel a szótárba.

A szerkesztők kategorikusan fogalmaznak. A szókincs minősítése során hiányoznak a kérdőjelek, a bizonytalanságok. A szócikkek végén nincsenek szakirodalmi utalások, így az olvasók mindenben kénytelenek elfogadni Cygankinék sommás ítéleteit.

A két szótár az ősi anyag minősítését szokatlan megoldással végzi, ezeket általában finnugornak minősíti, további finomításokat (finn-permi, finn-volgai) csak elvétve alkalmaznak. Szinte teljesen hiányzik az uráli terminus és vele együtt a szamojéd megfelelések. A finn helyett javarészt az észt adatok szerepelnek. Hasonlóképpen „nagyvonalúak” a jövevényszavak minősítése során is: a török vagy indoeurópai eléggé tág kategória…

Korábban szó esett róla, hogy az oroszországi etimológiai szótárak filológiai pontosságának egyik fokmérője a latin betűs adatok lejegyzése, átírása. E tekintetben ez a két szótár elégtelenre vizsgázott. A szörnyű transzkripciók elrettentően hosszú sorából álljon itt néhány: a finn *yö* ’éj’ náluk cirill betűkkel *yë* (ennek olvasata *ujo* ’félénk’ lenne), az észt *öö* ’ua.’ pedig *ëë*. A finn *yksi* ’egy’ *юкси*, a *syrjä* ’oldal’ *сюрья*, az észt *järv* ’tó’ *йарв* stb. De nem jártak jobban a magyar adatok sem: *ен = őn* [halfajta], *лёони = lőni*. Még szerencse, hogy a szótárakban nagyon kevés a vogul és osztják példaanyag…

Zaicz Gábor vizsgálatai szerint (1986: 319) az erza szótárban szereplő 143 magyar megfelelés közül 111 helyes, 22% viszont helytelen, emellett 16 mordvin szó magyar megfelelője kimaradt. Mindezen szomorú adatok a korábban említett okok mellett abból is következnek, hogy a szerzők nem jutottak hozzá a korszerű etimológiai szakirodalomhoz. (A két szótárról bővebben l. Keresztes 1986b, Zaicz 1986).

Mindezen előzmények után 1998-ben megjelent az erza szófejtő szótár szintén mordvin nyelvű, átdolgozott kiadása, ismét Cygankin és Mosin szerkesztésében (Этимологиянь валкс [Etimológiai szótár]). A nyelvészeti nagyközönség érdeklődéssel várta ezt a hiánypótló művet, de várakozásában csalódnia kellett: mennyiségi javulás érzékelhető ugyan, de minőségi szinte alig. A korábbi 902 címszóhoz képest az anyag kétszeresére nőtt, 1835 szócikket tartalmaz, de e többlet jelentős részét a 661 orosz jövevényszó teszi ki; ezek túlnyomó többségének semmi keresnivalója nincs egy mordvin etimológiai szótárban. Zaicz Gábor statisztikája (1999: 190) szerint az ősi eredetű szókincs 45%-ra rúg, a belső keletkezésű közel 9%-nyi. A jövevényszavak között 139 török, 12 iráni és ugyancsak 12 balti található. Újdonság, hogy az előző kiadáshoz képest megjelenik végre az ismeretlen eredetű szavak csoportja, de mindössze 11 elemet vonultat fel.

Az ősi réteg minősítése nem javult az új kiadásban sem, a szerzők finnugor korról beszélnek (még akkor is, ha van szamojéd megfelelő…), s a finn-permi minősítést is csak néhány szó kapja meg. A finnugor jelzetű etimológiák ugor anyaga nagyon hiányos. Javukra szól, hogy az alapnyelvi rekonstruktumokat igyekeznek megadni.

Zaicz Gábor elemzése szerint (1999: 193–194) az első kiadás magyar tagú etimológiáinak 78%-a volt helyes, az ún. javított verzióban ez a szám 72 százalékra csökkent… Olyan etimológiákhoz nem kerültek magyar megfelelők, mint pl. *fecske*, *gyalog*, *hab*, *ház*, *méh*, *mi*, *név*, *nyal*, *nyíl*, *új*, *vér*. Ez azért is elszomorító és érthetetlen, mert a 90-es években Mordvinföldre is eljutottak az etimológiai és egyéb szótárak, a szerkesztők ezeket felhasználhatták volna, sőt, fel is kellett volna használniuk, de az UEW, SKES, SSA, DEWOS, TESz, EWUng stb. még csak az irodalomjegyzékben sem szerepel, nem beszélve mondjuk Paasonenről. A magyar anyaghoz a Hadrovics – Gáldi-féle magyar–orosz szótár 1951-es kiadását használták…

A finn és magyar szavak korábban említett csapnivaló átírása egy fokkal javult. Egy fokkal, mert a latin betűs alakot adják meg, s utána zárójelben a cirill formát – több-kevesebb sikerrel. Az éjszaka finnül már helyesen *yö*, de az átirata *юё*, magyar megfelelője *ej*. Az 'egy' számnév magyar alakja, mint megtudhatjuk, *еду* (*едь*), a négyé *nēdy* (*неДь*), a finn Göncölszekér náluk nem *otava*, hanem *otaba*, és ezt a sort hosszan folytathatnánk.

Kár, hogy a szerzők a javítás, újrakiadás tálcán kínált lehetőségét elszalasztották, s egy továbbra is hibáktól, tévedésektől hemzsegő, adataiban megbízhatatlan, emiatt szakszerű használatra kevéssé alkalmas szótárt adtak ki kezükből.

A 2005-ös Joskar-Ola-i finnugor kongresszuson a mordvinisztika művelői meglepve vettek kezükbe két vékonyka füzetet, V. I. Veršinin Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков c. művének első két részét. A tudósok meglepetése érthető volt: Veršinin a mordvin tudományos közéletben addig fel sem bukkant, s mindezen előzmények után egy viszonylag megbízható szótárt tett le az asztalra! Oknyomozó recenzense, Zaicz Gábor levelezés útján kiderítette (2007: 190), hogy Veršinin a Mari Nyelvi, Irodalmi és Történeti Intézet nyelvi osztályán dolgozik, eddig az Alsó-Káma–Vjatka térsége helyneveinek szótárát adta ki, s közeli tervei között szerepel Tatárföld és Udmurtföld nyelvjárási szótárának, ill. a cseremisz történeti-etimológiai szótárnak az elkészítése. (Jó etimológiai előképzettségéről tanúskodik Gordeev cseremisz etimológiai szótárának – l. a 9.5. pontban – alapos kritikai elemzése 1985-ből.)

A mordvin szófejtő szótár öt füzetben látott napvilágot 2004 és 2011 között. A szótár szakirodalmi felszereltsége oroszországi viszonyok között egyedülállóan impozáns. A szerző ismeri és jól fel is használja az UEW és a SKES anyagát, de haszonnal forgatta az egyéb finnugor kiadványokat is (pl. osztják és mari nyelvjárási szótárak, az újabb mordvin nagyszótárak, Damaskin szótára, cseremisz etimológiai szótár, karjalai és nyenyec szótár stb.), és nem finnugor szótárakkal is (csuvas, orosz szófejtő szótár, Vasmer szótára, paleoszibériai szótárak stb.) dolgozott.

Zaicz Gábor statisztikai adatai (2005: 154–155, 2009: 189) szerint Veršinin műve kb. kétszer annyi címszót tartalmaz, mint a Cygankin – Mosin féle 1998-as etimológiai szótár. A terjedelmi különbség valójában még nagyobb is, mert mint láttuk, Cygankinék szótára közel 700 orosz jövevényszót tartalmaz, míg Veršinin ezeket nem veszi fel.

A változás nemcsak mennyiségi, hanem minőségi is. Versinyin elsősorban az UEW-re támaszkodik, az ősi szókincsre vonatkozó etimológiái megbízhatóak, pontosak. Szócikkeinek tipográfiáján lehetne ugyan kicsit javítani, de első látásra szembetűnik a filológiai igényesség. A latin betűs adatok lejegyzése jó, a magyar és finn példák korrektek, az obi-ugor adatok egyszerűsített transzkripciója világos, az egyéb nyelvi adatok helytállóak. Sok a szamojéd megfelelő, ez örömteli (de sok az erőltetett etimológiai párhuzam). A szerző külön érdeme a sok kitekintés, a törökségi, iráni jövevényszavak magyarázata (bár ezen etimológiái nem mindig megbízhatóak). Elődjeivel ellentétben világosan elkülöníti az egyes alapnyelveket, s megadja a rekonstruktumokat is.

Negatívumként a következők hozhatók fel. Egy végleges szerkezetű könyvben jó lenne a szakirodalmi utalásokat nem a szövegben elbújtatva közölni, hanem a szócikkek végén közreadni. Az egyes etimológiák minősítése során sokszor szerepel a *неясно* 'nem világos', ez egyaránt jelöli az ismeretlen és a vitatott eredetet, ezt szét kellene választani. A cirill betűs szócikkek között néhol latin betűsek is feltűnnek, ezek a Paasonen-szótárból átvett alakok; ez a vegyes használat zavaró, egységesíteni kellene.

Összességében Veršinin szótára az utóbbi évtizedek mordvin (és tágabb értelemben az oroszországi) etimológiai kutatásainak legkellemesebb meglepetése. Filológiai szempontból elődeinél pontosabb mű, aminek értékéből cseppet sem von le, hogy nem a szaranszki tudóskör egyik képviselője készítette, hanem egy „kívülálló". (A szótárról l. Zaicz 2005, 2007, 2009, 2011.)

Habár nem kifejezetten etimológiai szótár, de az ősi mordvin szókészlet eddigi legmegbízhatóbb, filológiailag legpontosabb listája Keresztes László Geschichte des mordwinischen Konsonantismus c. monográfiájának II. kötete (1986a), az Etymologisches Belegmaterial nevet viselő szójegyzék, melyben a szerző 557 szónak adja közre eredetét. A hangtörténeti értekezéshez készült, szerényen segédanyagnak titulált rész az elkészültéig rendelkezésre álló etimológiai szótárak (SKES, MSzFE, TESz, FUV, az 1977-es erza és az 1981-es moksa szótár, ill. a cseremisz, zürjén és észt etimológiai szótár), kresztomátiák és az alapvető finnugor hangtörténeti munkák feldolgozásával jött létre.

A szerző címszóként az erza alakokat adja meg német jelentéssel, ezt a moksa megfelelők követik, feltüntetve a különféle szótári alakokat (Damaskintól kezdve Ahlqviston át a mai kétnyelvű szótárakig) és a nyelvjárási elterjedést. Ezt a kikövetkeztetett ős- és előmordvin rekonstruktumok követik, majd a finn (balti finn), lapp, cseremisz, zürjén és votják megfelelők, ill. a finn-volgai/finn-permi alapalak (a szerző nem lép túl ezen az időbeli határon, finnugor/uráli kori adatokat nem ad meg). Keresztes ezután szükség esetén rövid hang- és szótörténeti magyarázatot fűz hozzá, utalva a szó esetleges iráni, balti vagy indoeurópai jövevényszó voltára. A szócikket világos, rendkívül informatív irodalomjegyzék zárja. A jegyzéket felhasználóbarát szómutatók egészítik ki. (A mordvin szótárkészítésről l. még Zaicz 2001.)

10.5. Cseremisz szótárak. A cseremisz lexikográfia sokáig csak egy félbemaradt torzót tudott felmutatni, amely F. I. Gordeev (1929–2005), a cseremisz nyelvtudomány közelmúltban elhunyt nagy alakjának nevéhez fűződött. Az Этимологический словарь марийского языка első kötete (А–Б) 1979-ben, a második (В–Д) 1983-ban jelent meg. Ez a szótár, hasonlóan a hetvenes-nyolcvanas évek mordvin szótáraihoz, egyszerre dicsérendő és elmarasztalandó. Dicsérendő, mert úttörő jellegű vállalkozás, a cseremisz szókincs első

etimológiai összefoglalása, de ugyanakkor magán hordozza azokat a gyermekbetegségeket (nyelvtörténeti bizonytalanságok, félremagyarázások), melyekről korábban már szó esett.

Minden szótár sarkalatos kérdése a szóállomány összetétele. A Szovjetunióban kiadott kétnyelvű szótárak mordvin, cseremisz stb. szóállományában – főleg a 20. század negyvenes-ötvenes éveinek ideologikus légkörében – rengeteg olyan orosz szó szerepel, amelyet a finnugor nyelvek szóanyagába – olykor csak minimális változtatásokkal, sőt, sokszor változatlan formában – beemeltek. (Erről l. Maticsák 2012: 512–518.) Gordeev etimológiai szótára ékes példája ennek a rossz gyakorlatnak, nagyon sok benne az orosz (közvetítésű) elem, az első száz szóból 34 orosz! Ilyen jellegű szótárban semmi helye olyan szavaknak, mint pl. *абзац*, *абонемент*, *аббревиатура*, *авангард*, *авантюрист*, *авиазавод*, *авиаклуб*, *авитаминоз*, *автобаза*, *автовокзал*, *автозавод*, *автограф*, *автоинспектор*, *автокамера* stb.

A szótárban sok a tatár elem is, V. Veršinin szerint (1985: 221) az első kötetben a háromszázat is eléri a felesleges szavak száma. Ezzel szemben a recenzens közel félszáz olyan cseremisz szót sorol fel, amelynek a válogatásban lett volna a helye. Veršinin bírálatában elsősorban a törökségi etimológiákat vette górcső alá, s megállapította, hogy a szótárban nagyon sok a kétséges etimológia. Egy alapvető módszertani hibát is Gordeev fejére olvas: sok szó tatár eredetűnek van jelölve, de a példákat a szerző más törökségi nyelvekből hozza.

Zaicz Gábor statisztikai adatai szerint a két kötet teljes címszóállománya 4448 (а: 1475, б: 886, в: 1444, г: 315, д: 328). Az ábécé első öt betűjével viszonylag kevés finnugor eredetű szó kezdődik, ezért a szótárnak ez a szóállománya csekély. Gordeev viszonylag pontos a latin betűvel lejegyzett szavak közlése során, bár itt is sok a kétséges – sőt, rossz – etimológia. Gordeev javára kell viszont írni, hogy több finn és magyar művet is felhasznált, pl. Kálmán Béla vogul kresztomátiáját, Lytkin szótárát és a DEWOS-t.

A legnagyobb fenntartásokkal a helyneveket kell olvasni. A szótárban nagyon sok tulajdonnév is helyet kapott (az előbbi példaanyagnál maradva, az első száz címszóból kilenc személy- és nyolc helynév), sajnos azonban Gordeev számos település- és víznevet félremagyaráz, sőt, népetimológiákat emel be a tudományos magyarázatok közé. (Ugyanez jellemzi a mordvin nyelvészeket is, Inževatov és Cygankin helynévszótáraiban ugyanazok a módszertani ballépések fordulnak elő.) Veršinin vizsgálatai szerint főleg az első kötetben van sok kétséges szófejtés (részletesebben l. Veršinin 1985).

De ne legyünk igazságtalanok: a szótár hatalmas nyelvi (nyelvjárási) anyagot tartalmaz, Gordeev óriási szakirodalmat dolgozott fel. A szavak (első) előfordulásai, nyelvjárási besorolásai, értelmezései jelentékenyen gazdagították a cseremisz szótárirodalmat.

2013 végén – e cikk kéziratának lezárása idején – látott napvilágot Bereczki Gábor (1928–2012) cseremisz etimológiai szótárának első része. Az Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari) c. művet a szerző halála után Agyagási Klára és Eberhard Winkler rendezte sajtó alá. A Der einheimische Wortschatz alcímet viselő első rész mintegy 600 szócikkében az ősi eredetű és belső keletkezésű szavak találhatók. Ennek előzménye Bereczki Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte című kétkötetes munkája (1992, 1994), amely Keresztes művéhez hasonlóan mutatja be az ősi cseremisz szókincset.

Az összességében mintegy ötezer címszavasra tervezett szótár a cseremisz nyelv ősi szókincse mellett törökségi és orosz jövevényszavakat is fog tartalmazni. Az UEW cseremisz etimológiái sokszor kiegészítésre, pontosításra szorulnak, ezt a feladatot végzi el e szótár. A címszóanyag egyharmada csuvas és tatár jövevényelem, a szerzők ezeket igen nagy gondossággal, az eddigi szakmunkák filológiai szintjét messze meghaladó pontossággal mutatják be. Az eddig csuvasként kezelt jövevényszavakat differenciáltan, ócsuvas, volgai-bolgár 1 és volgai-bolgár 2 nyelvjárásokra elkülönítve kezelik. Az orosz jövevényszavak közül (nagyon helyesen, ellentétben a Gordeev-féle szótárral) csak a régi elemeket veszik fel, ezek száma mintegy 500-ra tehető.

A szócikkek rengeteg adatot tartalmaznak. A cseremisz irodalmi nyelvi alakok (a válogatás bázisa a tízkötetes értelmező szótár volt) után a nyelvtörténeti forrásokban fellelhető formák és a nyelvjárási adatok egyaránt meg vannak adva. Törökségi jövevényszó esetén bőséges átadó nyelvi példaanyagot adnak közre. A szótár erénye, hogy a szavak történetét, jövevényszavak esetén az átvétel körülményeit a szerzők rendkívül alaposan megmagyarázzák. Fontos újítás, hogy Bereczki rendszerszerűen feldolgozza a török vagy orosz mintára, de cseremisz lexémákkal létrehozott tükörszavakat, ezeket az adott cseremisz lexémáknál, a belső keletkezésű szavaknál tárgyalja. (A szótárról részletesebben l. Agyagási – Bereczki 2006.)

10.6. Lapp szótárak. Lapp etimológiai szótár eddig még nem készült (Lars-Gunnar Larsson, az uppsalai és Keresztes László, a debreceni egyetem professzora tervezi a lapp nyelv(ek) leggyakoribb ezer szavának szófejtő szótárát, erről l. Keresztes – Larsson 2004), csak Erkki Itkonen lapp kresztomátiájában (1960), Juhani Lehtiranta Yhteissaamelainen sanasto című művében szerepelnek etimológiai utalások, illetve Pekka Sammallahti lapp monográfiájának (1998) végén áll egy etimológiai szójegyzék, amelyben az északi lapp nyelv 845 leggyakoribb szava kapott helyet. A szójegyzékben az ősi szókincs mellett finn és skandináv jövevényszavak is szerepelnek. A szerző megadja a finnugor/uráli alapalakok mellett a protoszámi formákat is, pl. *giehta* ’hand; arm’ < PS *kieʹtʹe* < PFU **käti*; *giella* ’language’ < PS **kieʹlʹe* < PFU *kēli* < PU **käxli*. A rokon nyelvi adatok közül a finnt, annak hiányában a távolabbi megfelelőket tünteti fel.

Irodalom

Agyagási Klára – Bereczki Gábor (2006), Mutatvány a készülő cseremisz etimológiai szótárból. NyK 103: 26–43.

Alatyrjev, V. I. [Алатырев, В. И.] (1988), Этимологический словарь удмуртского языка. А–Б. (Под. ред. В. М. Вахрушева – С. В. Соколова.) Научно-исследовательский институт при Совете Министров УАССР, Ижевск.

Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetem Nyomdája, Budapest. – Reprint kiadás: 1991, Trezor Kiadó, Budapest.

Bátori S. István (2013), Az Uralotéka digitális adatbázis. FUD 20: 3–22.

Beke Ödön (1907–1908), Északi-osztják szójegyzék. Keleti Szemle 8. Melléklet 1–32; 9. Melléklet 33–88.

Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1984), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. A–Gy (1967), II. H–Ó (1970), III. Ö–Zs (1976). IV. Mutató (1984). Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz.

Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I. A–Kop (1993), II. Kor–Zs (1995), III. Register (1997). Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng.

Bereczki Gábor (1968), A magyar szókészlet finnugor elemei I. NyK 70: 449–451.

Bereczki Gábor (1972), A magyar szókészlet finnugor elemei II. NyK 74: 454–456.

Bereczki Gábor (1979), A magyar szókészlet finnugor elemei III. NyK 81: 184–186.

Bereczki, Gábor – Agyagási, Klára – Winkler, Eberhard (2013), Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von Klára Agyagási und Eberhard Winkler. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 86. Wiesbaden.

Budenz József (1873–1881), Magyar–ugor összehasonlító szótár. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest. – Reprint kiadás: A Comparative Dictionary of the Finno-Ugric Elements in the Hungarian Vocabulary. – Magyar–ugor szótár. Uralic and Altaic Series 78. Indiana University – Mouton & Co. Bloomington – The Hague, 1966. = MUSz.

Collinder, Björn (1955), Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksell, Stockholm. – 2. kiadás: Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1977. = FUV.

Cygankin, D. V. – Mosin, M. V. [Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В.] (1977), Эрзянь келень нурькине этимологической словарь. (Школанень пособия.) Мордовской книжной издательствась, Саранск.

Cygankin, D. V. – Mosin, M. V. [Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В.] (1998), Этимологиянь валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск.

Czuczor Gergely – Fogarasi János (1862–1874), A magyar nyelv szótára 1–6. Emich Gusztáv, [1–5.] Pest, [6.] Budapest.

Csúcs, Sándor et al. (1991), Csúcs, Sándor – Honti, László – Salánki, Zsuzsa – Varga, Judit, Statistik der uralischen Lautentsprechungen. Linguistica. Series B, Documenta 1. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

DEWOS = Steinitz, Wolfgang (1966–1993).

Domokos Péter (1990), Szkítiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Donner, Otto (1874–1888), Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen. I–II. Frenckell & Sond bokhandel, Helsingfors, 1874; III. G. W. Edlund, Helsingfors, 1888.

EWUng = Benkő Loránd (Hrsg.) (1993–1997).

Falk Nóra (2009), Etimológiák. 10 000 magyar szó eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

FUV = Collinder, Björn (1955).

Gáldi László (1978), Etimológiánk száz éve és ma. In: Szathmáry István (szerk.), Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920). Tankönyvkiadó, Budapest. 99–108.

Gerstner Károly (2006), Zaicz Gábor (szerk.): Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. NyK 103: 260–267.

Gombocz Zoltán – Melich János (1914–1944), Magyar etymologiai szótár. Lexikon critico-etymologicum linguae Hungaricae. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Gordeev, F. I. [Гордеев, Ф. И.] (1979–1983), Этимологический словарь марийского языка. I. А–Б (1979), II. В–Д (1983). Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.

Gregor Ferenc (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. MNy 89: 485–489.

Gulya János (1968), Wolfgang Steinitz: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–2. NyK 70: 253–256.

Gulya János (1978), Gyarmathi Sámuel. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gyarmathi, Sámuel (1799), Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata. Göttinga. – Magyarul: A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel. Szerk. Szíj Enikő, ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 1999.

Hajdú Péter – Domokos Péter (1978), Uráli nyelvrokonaink. Tankönyvkiadó, Budapest.

Hakulinen, Lauri (1942), Uusi unkarin kielen etymologinen sanakirja. Vir 46: 192–194.

Häkkinen, Kaisa (1987), Etymologinen sanakirja. Nykysuomen sanakirja 6. Werner – Söderström Oy, Helsinki.

Häkkinen, Kaisa (2004), Nykysuomen etymologinen sanakirja. Werner – Söderström Oy, Helsinki.

Honti László (1997), Wolfgang Steinitz: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15. LU 33: 151–155.

Itkonen, Erkki (1960), Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriß und Wörterverzeichnis. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen VII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (1992–2000), Suomen sanojen alkuperä. I. A–K (1992), II. L–P (1995), III. R–Ö (2000). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA.

Itkonen, Terho (1973), Unkarin etymologiset sanakirjat. Vir 77: 161–172.

Joki, Aulis J. (1955), Etymologicum Fennicum. Vir 59: 270–283.

Joki, Aulis J. (1956), Vergleichendes Wörterbuch der uralischen Sprachen. FUFA 32: 41–55.

Jokinen, Raija (1968), Unkarin kielen suomalais-ugrilaiset ainekset. Vir 72: 413–414.

Kálmán Béla (1968), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. NyK 70: 452–456.

Kálmán Béla (1971), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. NyK 73: 457–461.

Kálmán Béla (1978a), Budenz József. In: Szathmáry István (szerk.), Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920). Budapest. 137–145.

Kálmán Béla (1978b), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. NyK 80: 427–431.

Karjalainen, K. F. (1948), Ostjakisches Wörterbuch I–II. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae X. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Kelemen József (1978), A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig. In: Szathmáry István (szerk.), Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920). Tankönyvkiadó, Budapest. 77–98.

Kelin, M. A. – Mosin, M. V. – Cygankin, D. V. [Келин, М. А. – Мосин, М. В. – Цыганкин, Д. В.] (1981), Мокшень кялень нюрьхкяня этимологическяй словарь. Мордовское книжное издательство, Саранск.

Keresztes László (1980), Wolfgang Steinitz: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 3–8. NyK 82: 386–390.

Keresztes László (1982), Wolfgang Steinitz: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 9. NyK 84: 287–288.

Keresztes, László (1986a), Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial. Studia uralo-altaica 26. Szeged.

Keresztes László (1986b), М. А. Келин – М. В. Мосин – Д. В. Цыганкин: Мокшень кялень нюрьхкяня этимологическяй словарь. NyK 88: 320–321.

Keresztes László (1994), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. FUD 3: 125–128.

Keresztes László (2013), A. D. Kylstra – Sirkka-Liisa Hahmo – Tette Hofstra – Osmo Nikkilä: Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. NyK 109: 473–479.

Keresztes László – Larsson, Lars-Gunnar (2004), Lapp (számi) etimológiai szótár céljai és szerkesztési szempontjai. In: Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.), Permiek,

finnek, magyarok. Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára. Urálisztikai tanulmányok 14. Budapest. 118–124.
Kiss Lajos (1978), Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig. In: Szathmáry István (szerk.), Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920). Tankönyvkiadó, Budapest. 47–59.
Korhonen, Mikko (1986), Finno-ugrian language studies in Finland 1828–1918. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki.
Korhonen, Mikko (1987–1988), Budenz József tudományos eredményei a mai nyelvészet szemszögéből. NyK 89: 109–123.
Koukkunen, Kalevi (1993), Etymologian uusi vuosikymmenen. Vir 97: 274–288.
Kulonen, Ulla-Maija (1988), Uralilaiset etymologiat tulevat. Vir 92: 283–292.
Kulonen, Ulla-Maija (2006), Kaisa Häkkinen, Nykysuomen etymologinen sanakirja. FUF 59: 225–226.
Laakso, Johanna (2002), Das letzte Wort ist noch nicht gesprochen. FUF 57: 363–370.
Lakó György (1941–1943), T. E. Uotila: Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis. NyK 51: 230–231.
Lakó György (1957a), Y. H. Toivonen: Suomen kielen etymologinen sanakirja I. NyK 59: 210–213.
Lakó György (1957b), Björn Collinder: Fenno-Ugric Vocabulary. NyK 59: 213–217.
Lakó György (főszerk.) (1967–1981), A magyar szókészlet finnugor elemei. I. A–Gy (1967), II. H–M (1971), III. N–Zs (1978), IV. Szómutató (1981). A szómutatót összeállította A. Jászó Anna, szerk. K. Sal Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE.
Lakó György (1980), Budenz József. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Lakó György (1986), Szinnyei József. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Lehtinen, Tapani (1983), Das etymologische Wörterbuch der finnischen Sprache fertiggestellt. FUF 45: 241–247.
Lehtiranta, Juhani (1989), Yhteissaamelainen sanasto. MSFOu 200.
Lytkin, V. I. – Guljaev, E. S. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] (1970), Краткий этимологический словарь коми языка. Наука, Москва. – 2., bővített kiadás: Коми книжное издательство, Сыктывкар, 1999.
Maticsák Sándor (2012), М. В. Мосин (ред.): Русско–эрзянский словарь. NyK 108: 511–520.
Mägiste, Julius (1982–1983), Estnisches etymologisches Wörterbuch. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
Metsmägi, Iris – Sedrik, Meeli – Soosaar, Sven-Erik (2012), Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
Mikola Tibor (1991), Károly Rédei: Uralisches etymologisches Wörterbuch I. NyK 92: 207–208.
MSzFE = Lakó György (főszerk.) (1967–1981).

Munkácsi Bernát (1896), Budenz József emlékezete. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

MUSz = Budenz József (1873–1881).

Nikkilä, Osmo (1997), Suomen sanojen alkuperät *laahamisesta pööveliin.* Vir 101: 291–308.

Nikkilä, Osmo (2002), Suomen sanojen alkuperät päätökseen. Vir 106: 124–136.

Paasonen, Heikki (1909), Mordwinische chrestomathie mit glossar und grammatikalischem abriss. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen IV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsingfors. – Második kiadás: Helsinki, 1953.

Paasonen, Heikki (1926), Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Zusammengestellt, neu transskribiert und herausgegeben von Kai Donner. Lexica Societatis Fenno-Ugricae II. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Patkanov, Szerafim (1902), Irtisi-osztják szójegyzék. Ugor Füzetek 14. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = NyK 30 [1900]: 407–457, 31 [1901]: 55–84, 159–201, 291–330, 424–462.

Pápay József (1914), Gombocz Z. és Melich J.: Magyar Etymologiai Szótár. NyK 43: 389–396.

Peltola, Reino (1958), Etymologicum Fenno-Ugricum parvum. Vir 62: 223–228.

Posti, Lauri – Itkonen, Terho (toim.) (1973), FU-transkription yksinkertaistaminen. Castrenianumin toimitteita 7. Helsinki.

Pulkkinen, Paavo (1963), Uusi nidos etymologista sanakirjaa. Vir 67: 93–97.

Raun, Alo (1982), Eesti keele etümoloogiline teatmik. Maarjamaa, Toronto.

Rédei Károly (1973), В. И. Лыткин – Е. С. Гуляев, Краткий этимологический словарь коми языка. NyK 75: 263–270.

Rédei, Károly (Hrsg.) (1986–1991), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht (1986). Band II. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische Schicht. Ugrische Schicht (1988). Band III. Register (1991). Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW.

Saarikivi, Janne (2006), Vanhoja etymologioita uusissa kansissa. Vir 110: 111–123.

Sajnovics, János 1770: Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Nagyszombat. – Magyarul: Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. Szerk. Szíj Enikő, ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Bibliotheca Regulyana 2. Budapest. 1994.

Sammallahti, Pekka (1998), The Saami Languages. An Introduction. Davvi Girji, Kárášjohka.

Schellbach, Ingrid (1968), Uusi ostjakin sanakirja. Vir 72: 97–99.

Schulze, Brigitte (1987), Ein neues etymologisches Lexikon für die Uralistik. FUF 48: 329–332.

SKES = Toivonen, Y. H. – Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. – Peltola, Reino (1955–1981).

SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (1992–2000).

Steinitz, Wolfgang (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15. Unter Mitarbeit Liselotte Böhnke, Gert Sauer und Brigitte Schulze. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.

Suhonen, Seppo (1979), Suomen kielen etymologinen sanakirja valmis. Vir 83: 244–248.

Suhonen, Seppo (1986), Viron kielen etymologinen suurteos. Vir 90: 228–231.

TESz = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1984).

Toivonen, Y. H. (1944), Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache. FUF 28: 249–253.

Toivonen, Y. H. – Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. – Peltola, Reino (1955–1981), Suomen kielen etymologinen sanakirja. I. (1955), II. (1958), III. (1962), IV. (1969), V. (1975), VI. (1978), VII. (1981). Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1–7. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SKES.

UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) (1986–1991).

Uotila, Toivo Emil (1938), Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen VI. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Vaba, Lembit (1994), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. LU 30: 63–64.

Veršinin, V. I. [Вершинин, В. И.] (1985), Ф. И. Гордеев: Этимологический словарь марийского языка. SFU 21: 221–226.

Veršinin, V. I. [Вершинин, В. И.] (2004–2011), Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. I. (2004), II. (2005), III. (2005), IV. (2009), V. (2011). Стринг, Йошкар-Ола.

Viitso, Tiit-Rein (1986), Julius Mägiste: Estnisches etymologisches Wörterbuch I–II. SFU 22: 57–59.

Wichmann, Yrjö (1901), Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. Helsingfors. – Második kiadás: Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1954; Fuchs D. R. grammatikai összefoglalójával.

Widmer Anna (2007), Etimológiai szótár. Finnugor Világ 12/2: 28–30.

Zaicz Gábor (1970), A szófejtő Sajnovics János. A Demonstratio szójegyzékéről. MNy 66: 246–250.

Zaicz Gábor (1986), Д. В. Цыганкин – М. В. Мосин: Эрзянь келень нурькине этимологической словарь. NyK 88: 316–320.

Zaicz, Gábor (1991a), József Budenz, der Etymologe (Zur 150. Wiederkehr seines Geburtstages). In: Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit – Wolfram Seidler (szerk.), A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében II. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 19–20. század fordulóján. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest – Wien. 1199–1206.

Zaicz Gábor (1991b), A MUSz. és modern etimológiai szótáraink (A szófejtő Budenz). In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.), Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Akadémiai Kiadó, Budapest. 564–569.

Zaicz Gábor (1991c), Megjelenés előtt első idegen nyelvű etimológiai szótárunk (Az EtWb. és a TESz. finnugor és török elemei). In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. ELTE, Budapest. 655–659.

Zaicz Gábor (1999), Д. В. Цыганкин – М. В. Мосин: Этимологиянь валкс. FUD 6: 188–194.

Zaicz Gábor (2001), A mordvin szófejtő szótár készítése közben. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.) Budapesti Uráli Műhely. II. Szófejtő műhely. Budapest. 164–180.

Zaicz Gábor (2005), В. И. Вершинин: Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Том I–II. FUD 12: 154–161.

Zaicz Gábor (főszerk.) (2006), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Kiadó, Budapest.

Zaicz Gábor (2007), В. И. Вершинин: Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Том III. FUD 14: 190–192.

Zaicz Gábor (2009), В. И. Вершинин: Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Том IV. FUD 16: 188–190.

Zaicz Gábor (2010), Szófejtés a legifjabb generációnak. Falk Nóra: Etimológiák. 10 000 magyar szó eredete. Finnugor Világ 15/1: 40–42.

Zaicz Gábor (2011), В. И. Вершинин: Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. FUD 18: 189–191.

Zaicz Gábor (2013), Eesti etümoloogia-sõnaraamat. NyK 109: 480–487.

Zaicz Gábor – Butilov, Mikol (2004), A mordvin nyelvészeti terminológia kérdései. FUD 11: 141–154.

Zaicz, Gábor – Širmankina, Raisa [Зайц, Габор – Ширманкина, Раиса] (2001), Основные образования мордовской лингвистической терминологии. CIFU-9/6: 431–437.

Zsirai Miklós 1948–1950: Az összehasonlító nyelvtudomány emlékünnepe. NyK 52: 107–118.

Zsirai Miklós 1952: A modern nyelvtudomány magyar úttörői I. Sajnovics és Gyarmathi. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Zsirai Miklós (1937/1994), Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja Zaicz Gábor. 2. kiadás. Trezor Kiadó, Budapest.